

***Gender en gedragsliteratuur
in 17de-eeuws Engeland
Een sociaalhistorische studie***

Masterthesis Renaissance Studies
Susanne Dallinga
3446239
28-02-2011
Docent: Prof. J. van Eijnatten

Inhoudsopgave

Inleiding	2
1. Het beeld in de literatuur ten aanzien van de sociale orde in zeventiende eeuw	
Engeland	12
Beschaafdheid	12
Man en vrouw	14
Educatie	17
Alleenstaande vrouwen	18
Huwelijk	20
2. Inhoudelijke verschillen in zeventiende eeuwse gedragsregels voor man en vrouw	23
Op zoek naar de ware	24
De ideale vrouw	25
Het spel van verleiding	27
De staat van het huwelijk	28
Huwelijksadvies	29
Beloning en bestraffing	30
3. Formele verschillen en onderscheid in lezersbenadering bij zeventiende eeuwse gedragsregels voor man en vrouw	31
De Bijbel en klassieken als uitgangspunt	32
Stijl en benadering	35
4. Aanpassing van het beeld in de literatuur na analyse van gedragsboeken	38
Samenvatting	40
Conclusie	44
Bibliografie	47

Inleiding

Orientatie:

Het verleden lijkt soms wel een onbekend land: er gelden andere politieke, economische en sociale structuren, die voor een buitenlander vreemd lijken. De regels die deze structuren beheersen zijn hem onbekend, waardoor sociaal gedrag van de inwoners niet als normaal wordt beschouwd. Om dit gedrag te verklaren moeten de basisprincipes van de samenleving worden doorgrond. Zo ook is het voor historici altijd lastig om door te dringen tot de diepere structuren van samenlevingen in het verleden. Sinds eind jaren '60 is er een filosofische stroming opgekomen die zich bezig hield met de verhouding tussen taal en filosofie, ook wel de 'Linguistic Turn' genoemd. In de jaren '70 werd dit belang van de taal overgenomen in de menswetenschappen, waaruit het structuralisme en poststructuralisme ontstonden. Belangrijk was het besef dat taal geen transparante afspiegeling van de werkelijkheid was. De termen die wij gebruiken zijn het resultaat van onderlinge afspraken die wij heben gemaakt. Deze verzameling van afspraken is de taal. Dit betekent dat onze taal beïnvloed is door de maatschappelijke context. Een tekst uit het verleden is dus alleen te begrijpen vanuit de context waarin deze was geproduceerd en de context waarin de tekst werd ontvangen door het lezerspubliek.

Een belangrijke bron bij het bestuderen van vroegmodern Engeland is het gedragsboek. Een gedragsboek, ten tijde van de 16^e en 17^e eeuw, was bestemd voor de gegoede laag van de bevolking en geeft adviezen voor allerlei gelegenheden. Gedragsboeken schrijven adviezen voor, die mensen onbewust gebruiken in hun zelfpresentatie. Wanneer deze adviezen in gebruik worden genomen, kun je spreken van sociale praktijken. Deze praktijken kunnen een individu status opleveren en hangen vaak samen met een bepaalde vorm van moraliteit. Maatschappelijke veranderingen zijn vaak terug te zien in gedragsboeken, doordat de doelgroep verandert of doordat de inhoud verandert, of allebei. Daarom zijn gedragsboeken een ideale bron voor historici, aangezien sociaalhistorische veranderingen terug te vinden zijn in de visie die in deze literatuur wordt voorgeschreven. Gedragsboeken zijn zowel descriptief als prescriptief: ze schrijven regels voor, maar reflecteren daarmee ook de normen die heersend zijn in het discours.

In dit onderzoek zal gebruik worden gemaakt van discoursanalyse bij gedragsliteratuur. Hierbij zal worden gekeken naar gender: de manier waarop onderscheid wordt geconstrueerd tussen mannelijkheid en vrouwelijkheid. Het mooie is dat er zowel apart voor mannen als voor vrouwen Engelse gedragsboeken bestaan. Op die manier wordt het onderscheid nog meer benadrukt en zullen verschillen naast elkaar kunnen worden geplaatst. De studie zal zich richten op gedragsboeken in de 17^e eeuw. Het gaat hierbij om hovelingsboeken: voorschriften voor de elite van de samenleving. De aspecten die in de primaire bronnen worden bestudeerd zullen in een sociaalhistorisch kader worden geplaatst om de gevonden resultaten te kunnen verklaren. Specifiek zullen opvattingen over het huwelijk en de omgang tussen man en vrouw worden onderzocht, zodat een directe vergelijking van man en vrouw kan plaatsvinden. Hiermee hoop ik ideeën van superioriteit en ondergeschiktheid zichtbaar te maken.

De volgende vraagstelling staat daarom centraal:

Welke constructies van mannelijkheid en vrouwelijkheid doen zich voor in 17^e eeuwse Engelse gedragsboeken en hoe kunnen die vanuit sociaalhistorisch perspectief verklaard worden?

Deze vraagstelling zal ik met de volgende deelvragen gaan behandelen:

1. Wat zijn de belangrijkste verschillen wat betreft de voorschriften in mannelijke en vrouwelijke gedragsboeken in zeventiende-eeuws Engeland, toegespitst op het huwelijk en de omgang tussen man en vrouw?
2. Op welke manier werd door middel van vormgeving van de tekst en benadering van het lezerspubliek in gedragsliteratuur onderscheid gemaakt tussen mannen en vrouwen in zeventiende-eeuws Engeland?
3. Welke sociaalhistorische verklaringen zijn er aan te wijzen voor de constructie van mannelijkheid en vrouwelijkheid in zeventiende-eeuws Engeland?

De tweede deelvraag is enerzijds bedoeld om te zien of er verschillen zijn in de manier waarop de auteur de tekst vorm geeft. Is het bijvoorbeeld in dichtvorm geschreven, bestaat

het uit korte adviezen of een uitgeschreven verhaal, staan er afbeeldingen in het boek? Ook deze elementen kunnen iets zeggen over de verschillende benadering van mannen en vrouwen. Anderzijds wordt in deze deelvraag de specifieke benadering bestudeerd waarmee de auteur de aandacht trekt van de lezer. Dit kan op vertrouwelijke manier gebeuren, of meer op een formele manier. De lezer kan worden geprezen, gewaarschuwd of verboden bepaalde dingen te doen. De toon waarop de adviezen worden gebracht zegt ook veel over de manier waarop aangekeken wordt tegen het lezerspubliek en dus tegen mannen of vrouwen. Deze studie zal dus niet zozeer ingaan op de praktijk maar op de theorie. Dit betekent dat niet zal worden gekeken naar wat er uiteindelijk gedaan werd met de adviezen uit gedragsboeken. De idealen die worden voorgeschreven staan centraal in dit onderzoek. Deze normen worden geïnterpreteerd in een sociaalhistorisch kader en helpen de identiteit van de Engelse 17de-eeuwse elite te verduidelijken.

Globale stand van wetenschap

In het bijzonder vanaf het moment dat Norbert Elias het werk *The civilising process* uitgaf, is de studie van gedragsboeken een belangrijk onderdeel geworden van historisch onderzoek. Het helpt de wetenschap om meer inzicht te krijgen in de manier waarop men nadacht in vroegere tijden. Dit zou je ook kunnen omschrijven als de mentale structuren van die maatschappij. Gedragsboeken of etiquetteboeken leveren de theorie voor een manier van leven, deze boeken geven voorschriften aan een bepaalde groep in de maatschappij. In de vroegmoderne tijd bestond deze groep uit de elites van het land. Door wie de boeken precies werden gelezen is nooit volledig te achterhalen. Mogelijk kwamen ook lagere bevolkingsgroepen ermee in aanraking. Dit is echter een vraag die behoort tot het praktijkonderzoek. De relatie tussen tekst, theorie en praktijk is de laatste jaren steeds belangrijker geworden. Hierbij zijn de theorieën van Michel Foucault en Pierre Bourdieu onmisbaar geworden. Hun werken verschaften een sterke theoretische basis voor verder onderzoek. Zo beschrijft Anna Bryson in haar werk *From courtesy to civility: changing codes of conduct in early modern England* het doel van haar onderzoek als: het zoeken naar de dieperliggende waarden van de Engelse maatschappij in de 16^e en 17^e eeuw. Zij pleit voor het belang van sociale codes, omdat die op allerlei momenten van ons dagelijks leven ons gedrag onbewust beïnvloeden. Zeker tijdens de zestiende en zeventiende eeuw in Engeland

was men doordrongen van het belang van manieren. Bryson probeert aan de hand van didactische werken over manieren uit te leggen wat de begrippen 'courtesy' en 'civility' inhouden.¹ Net als Elias ziet Bryson standaardvormen van gedrag als het eindproduct van socialisatie en gebruikt ze de psychoanalyse om dit argument te verduidelijken. Een ander zeer interessante bundel van artikelen over gedragsboeken is *Medieval conduct* van Kathleen Ashley en Robert L.A. Clark. Hierin zijn verschillende korte studies verzameld over gedragsboeken in de Middeleeuwen, waarbij de nadruk ligt op de relatie tussen theorie en praktijk. Specifieke onderwerpen zijn bijvoorbeeld eetgewoonten, educatie en religieuze zaken.

Verder hebben wetenschappers zich bezig gehouden met de emancipatie van bevolkingsgroepen dankzij gedragsboeken. Tracy Adams onderzocht de relatie tussen de opkomst van de kooplieden in laatmiddeleeuws Engeland en een belangrijk adviesboek voor deze nieuwe rijken.² Een ander voorbeeld is een studie naar de opkomst van de middenklasse in de Verenigde Staten in de 18^e eeuw. Het laat zien dat er in tijden van maatschappelijke verandering ook veranderingen optreden in de inhoud van gedragsboeken. Ten slotte noem ik hier het aspect van receptie. De receptie van gedragsboeken is ook een belangrijk onderdeel van de wetenschap. Het boek *De hovelings* van Baldassare Castiglione, een gedragsboek dat ontzettend veel is bestudeerd, is hiervoor een belangrijke bron. *De hovelings* is overal in Europa verspreid in de 16^e en 17^e eeuw en was een voorbeeld voor veel andere gedragsboeken.

Net zoals de studie van gedragsboeken een enorme impuls kreeg ten tijde van de Linguistic turn in de jaren 1980, zo kwam de gendergeschiedenis ook op in deze jaren. Als gevolg hiervan werd de ideologie ten opzichte van het gedrag van vrouwen één van de meest bediscussieerde onderwerpen. Gedragsboeken zijn ideale materialen voor dergelijk onderzoek: deze bronnen geven immers inzichten in de mentale structuren van vroegere samenlevingen. Het geeft de gedachten weer achter verschillende instituties en regelingen in een maatschappij. Hier zullen een aantal werken worden genoemd die in de afgelopen jaren belangrijk zijn geweest voor de geschiedenis van gender. In 1993 publiceerde Amy Louise Eriksson het werk *Women and property in early modern England*. Hiermee werd de

---

¹ Anna Bryson, *From courtesy to civility: changing codes of conduct in early modern England* (Oxford 1998)

² Tracy Adams, "'Noble, wyse and grete lordes, gentilmen and marchauntes.'" Caxton's prologues as conduct books for merchants', in: *Parergon* 22 (2006), 53-76.

relatie tussen eigendomsbezit en klassenstructuur voor het eerst belicht vanuit genderoogpunt. Bij de opzet van dit boek is een aantal onderdelen te herkennen die de laatste decennia belangrijker werden onder historici. De economische positie van de vrouw is tegenwoordig onmisbaar voor een volledige analyse van sociale relaties in de maatschappij. Ten tweede wordt er getracht niet alleen naar de rijke families te kijken, maar ook naar de rest van de bevolking. Verder is er oog voor de koppeling van theorie en praktijk: de wet wordt vergeleken met de werkelijke situatie waarin de (eenvoudige) vrouw verkeert.³

Dit streven, om zich te kunnen inleven in vroegere samenlevingen, om de mentale wereld binnen te dringen, is typerend voor de wetenschappelijke publicaties van de laatste tien tot vijftien jaar. Het onderzoek naar vrouwen in de vroeg-moderne tijd is sterk uitgebreid: er zijn studies geweest naar de educatie van vrouwen⁴, vrouwelijke schrijvers (een soort vroeg feminisme), de sociale positie van vrouwen etc. Dit alles met de bedoeling de mentale wereld van de vrouw in de geschiedenis beter te kunnen begrijpen. Het concept gender is populair. De laatste jaren wordt de studie van gender en de studie van gedragsboeken ook vaak samen genomen. Jennifer Fisk Rondeau deed bijvoorbeeld een studie naar het verschil in benadering van mannen en vrouwen in middeleeuwse religieuze gedragsliteratuur. Ook onderzoek naar educatie van mannen en vrouwen in de vroegmoderne tijd of in de middeleeuwen is veelvoorkomend.

Door al deze studies is er meer aandacht gekomen voor de relatie tussen theorie en praktijk, voor de mentale wereld van zowel mannen als vrouwen in de geschiedenis van vroegmodern Engeland en voor de inhoud van gedragsboeken. Ook in dit onderzoek zal hier aan gewerkt worden, om weer een stap dichterbij het doel van de geschiedwetenschap te komen. Namelijk het zo goed mogelijk benaderen van hoe het vroeger is geweest. Zonder begrip van de dieperliggende structuren is dit onmogelijk te verwezenlijken.

Theorie en historische context

Uitgangspunt van de *gender studies* is het idee dat er in samenlevingen onderscheid wordt aangebracht aan de hand van het geslacht. Er worden aparte sociale ruimtes, sociale praktijken en vormen voor het gedrag toegekend aan mannen en vrouwen. Dit principe

---

³ Amy Louise Eriksson, *Women and property in early modern England* (New York 1993) 4.

⁴ Kenneth Charlton, *Women, religion and education in early modern England* (New York 1999).

biedt veel mogelijkheden om gedragsboeken te interpreteren. Het *genderperspectief* biedt inzichten op het gebied van stereotype denkbeelden met betrekking tot de tegenstelling man/vrouw, de achtergebleven positie van de vrouw in de afgelopen eeuwen, etc. Het gevaar bij specifieke vrouwengeschiedenis is echter dat in al dit enthousiasme de man nu uitgesloten wordt van de geschiedenis van de mensheid. Dit zal in deze studie van gedragsboeken dan ook worden vermeden, door zowel de benadering van mannen als van vrouwen bestuderen.

De vrouw had weinig vrijheid in de vroegmoderne tijd. De maatschappij was zeer patriarchaal, hoewel dit niet betekende dat vrouwen geheel onderdrukt werden. Het zorgde er wel voor dat de vrouw ondergeschikt aan haar man was en weinig mogelijkheden had behalve het zorgen voor het huishouden en de kinderen. Toch zijn er uitzonderingen te noemen van vrouwen die het wel verder schopten, zoals schrijfsters. Deze vrouwen, die buiten de sociale orde opereerden, werden door de elite beschouwd als bedreiging voor de samenleving en voor de bestaande relaties tussen man en vrouw. Een getrouwde vrouw was wettelijk afhankelijk van haar man en kon dus niet verantwoordelijk worden gesteld voor haar daden. De gedachte hierachter was dat vrouwen niet rationeel konden nadenken (zoals mannen) maar zich altijd lieten leiden door hun emoties. De man was daarom meer geschikt voor de politiek en economische zaken, hij kon immers wel rationeel denken en was oplossingsgericht.

Dit soort opvattingen zijn eeuwenoud. Het christendom speelde een belangrijke rol in het aanhouden van traditionele negatieve ideeën ten opzichte van vrouwen. Van oorsprong werd christenen verteld dat Eva's zonde in het paradijs de oorzaak was geweest voor de ondergeschikte status van vrouwen. Het protestantisme dat was opgekomen in de zestiende eeuw, benadrukte dat het huwelijk de enige roeping van de vrouw was. Ongetrouwd was een vrouw niets waard en was haar leven eigenlijk mislukt. Ook voor katholieken bleef de vrouw een ondergeschikte rol houden, ondanks het feit dat veel gebieden dankzij de hulp van een vrouw tot het katholicisme waren behouden. Men zag het eenvoudigweg als de 'natuurlijke taak' van een vrouw om kinderen te krijgen en gehoorzaam te zijn aan haar man. Tot en met de achttiende eeuw overheersten deze ideeën in West-Europa. Dat betekent niet dat er geen andere meningen bestonden. In de renaissance ontstond de zogenaamde vrouwenkwestie binnen de literatuur. Binnen deze kwestie stonden aan de ene kant conservatieve schrijvers die meenden (voor het eerst schriftelijk uitgesproken door

Boccaccio) dat de vrouw een anatomisch 'foutje' van God was geweest, anderzijds werd er beweerd dat de vrouw juist superieur aan de man was. Hiervoor werden vaak bewijzen uit de Bijbel geleverd, maar ook het argument dat enkel de vrouw nieuw leven kon voortbrengen was belangrijk. De discussie nam grote vormen aan toen ook juristen en alchemisten zich erin gingen mengen. Het feit dat de educatie van vrouwen op een gegeven moment ter discussie werd gesteld zou tot gevolg hebben dat er begon te worden nagedacht over wat wij nu gender noemen.⁵

Het is opvallend dat er tijdens de Engelse burgeroorlog (± 1640-1660) relatief veel vrouwen actief waren in radicale religieuze en politieke groeperingen. In deze periode was ook de religieuze vrijheid tijdelijk zeer groot, als gevolg van veranderingen bij de centrale regering. Na de burgeroorlog werd er echter een streng beleid ingevoerd en was het zowel met de activiteit van vrouwen als met de religieuze vrijheid weer afgelopen. De rationalisering van de wet zorgde voor sterkere beperkingen voor vrouwen. De man had het exclusieve recht op eigendom binnen het gezin. Een huwelijk werd gesloten op basis van financiële belangen en kinderen waren vooral nuttig als erfgenamen. Dit was hoe de sociale orde werd voorgeschreven door de elite. Dergelijke voorschriften kennen wij als gevolg van het grote volume aan didactische literatuur dat werd geproduceerd in de zeventiende eeuw. Onder deze categorie vallen niet alleen gedragsboeken, maar ook preken en andere religieuze voorschriften.

De opkomst van gedragsboeken begon na de publicatie van *de Hoveling* in 1528, geschreven door de Italiaanse schrijver Baldassare Castiglione (1478-1529). In dit boek geeft Castiglione op sublieme wijze weer hoe een renaissanceprins zich zou moeten gedragen. Het principe van *sprezzatura* komt hierbij regelmatig terug. Hiermee wordt bedoeld dat een hoveling moet laten voorkomen dat hij alles moeiteloos doet, ook als dat niet het geval is. Castiglione's boek wordt ook wel beschouwd als een voorbeeld van *sprezzatura* op zichzelf. De auteur blijft bescheiden, maar laat ondertussen een sterk staaltje van zijn eigen idealen zien. Nadat dit boek door heel Europa was verspreid en in vele landen was vertaald, werd een begin gemaakt met het schrijven over gedragsvoorschriften in de eigen (volks)taal. Zo ook in Engeland. De boeken werden gelezen door mannen en vrouwen die behoorden tot de hoge en lage adel, de clerus en de koopliedenklasse. Bij de rest van de bevolking was het überhaupt de vraag of men kon lezen, maar ook indien dat wel zo was zou de kans klein zijn

---

⁵ Merry E. Wiesner-Hanks, *Women and gender in early modern Europe* (2e editie; Cambridge 2000) 24-27; 29.

dat een van hen ooit een gedragsboek in zou zien. Op enkele gevallen na werden gedragsboeken geschreven door mannen. Hannah Woolley was één van die uitzonderingen. Zij was de eerste Engelse vrouw die kon leven van haar schrijfwerk. Het is opvallend dat de meeste volwassen vrouwen in de praktijk ongetrouwd waren (als weduwe of alleenstaande vrouw). Dit benadrukt opnieuw het verschil tussen theorie en praktijk. Daarom moeten er nooit te snel conclusies worden getrokken op grond van de studie van gedragsboeken.⁶

Methode

In dit onderzoek zal ik te werk gaan als volgt. Ik zal de voorschriften in gedragsboeken gaan selecteren die te maken hebben met het huwelijk en de omgang tussen man en vrouw. De resultaten die hieruit voortkomen zal ik met elkaar gaan vergelijken. Ook zal ik de vormgeving en de benadering van het lezerspubliek gaan vergelijken. Omdat ik al goed ingelezen ben zal dit snel gekoppeld kunnen worden aan de historische achtergrond. Ik maak hierbij gebruik van de methode zoals beschreven door Cristoph Classen in zijn artikel over kwalitatieve discoursanalyse. Tot deze methode behoort in de eerste plaats het blootleggen van bepaalde thematische en inhoudelijke patronen in de bestudeerde teksten. In het verlengde hiervan ligt het ontdekken van het geheel van symbolen en betekenissen (het discours) dat door de auteurs van de teksten wordt gebruikt. Als derde volgt het kijken naar de contexten en andere discourses die met het werk verbonden zijn.⁷ Hiervoor heb ik veel achtergrondliteratuur verzameld over de vroegmoderne (Engelse) maatschappij. Ten slotte noemt Classen nog de receptie, maar hij geeft zelf aan dat de eerste drie punten het meest van belang zijn. Ik laat de receptie ook achterwege, omdat alleen dat onderdeel al tot een enorme studie zou leiden. Bij het onderzoek is het belangrijk om naar de relatie tussen de argumentatie en de context te kijken. Dit zal vooral in deelvraag 3 aan de orde komen. Het is onmogelijk om hiermee het gehele discours te omvatten, maar dit hoeft niet nadelig te zijn voor de resultaten. Wel is bij dergelijke analyse belangrijk dat er grenzen worden gesteld aan de soort en het aantal (primaire) bronnen. Dit heb ik gedaan door mij te concentreren op 17^e eeuwse Engelse gedragsboeken, waarvan ik aan de hand van het grote aantal edities kon

---

⁶ Amy Louise Eriksson, *Women and property in early modern England* (New York 1993) 2-13.

⁷ Christoph Classen, 'Qualitative Diskursanalysen', in: Klaus Arnold etc., *Kommunikationsgeschichte. Positionen und werkzeuge. Ein diskursives Hand- und Lehrbuch* 363-382, aldaar 372.

bepalen dat ze een grote rol hadden gespeeld. Ik richt mij uitsluitend op oorspronkelijk Engelse publicaties en laat vertalingen van buitenlandse boeken terzijde liggen.

Als tweede volg ik gedeeltelijk de methode die Jennifer Fisk Rondeau gebruikte voor haar onderzoek naar middeleeuwse gedragsliteratuur. Zij vergelijkt hierbij zowel de vorm als de inhoud van gedragsboeken voor jonge mannen en vrouwen met betrekking tot educatie. Zij ontdekte dat er veronderstellingen ten grondslag lagen aan de verschillen in educatie voor man en vrouw. Rondeau beschouwt dit als een voorbeeld van een 'self-fulfilling prophecy' (een zelf-bevestigende voorspelling): omdat vrouwen bijvoorbeeld niet werden gezien als abstracte denkers, werd hen ook geen abstracte leermethoden aangeboden. Hiermee werd het beeld, dat vrouwen niet abstract kunnen denken, in stand gehouden. De auteurs proberen het immers niet te veranderen, ongeacht of het nu de waarheid is of niet. Deze methode, waarbij sterk naar de vorm van de tekst en de benadering van de lezer wordt gekeken, komt vooral terug in deelvraag 2.

Opzet

Na het introduceren van het primaire bronnenmateriaal, de gedragsboeken die ik via Early English Books heb gevonden, zal ik eerst een sociaalhistorische achtergrond geven. Op die manier zullen de resultaten die in de andere deelvragen worden besproken beter tot hun recht komen. Met achtergrondkennis zullen resultaten beter te begrijpen zijn. In deelvraag 2 zal het vervolgens om de inhoudelijke aspecten van het onderzoek gaan. Ik zal beschrijven welke opvattingen overheersen in de literatuur die ik heb gelezen. Vervolgens zal ik hierbij vertellen wat het betekende voor de Engelse samenleving dat dergelijke opvattingen als ideaal werden voorgehouden. Ik heb ervoor gekozen om eerst op inhoudelijke aspecten in te gaan en daarna pas op vormgeving en manier van benadering (deelvraag 3). Dit is een logische volgorde, omdat bij het begrijpen van resultaten bij deelvraag 3 vaak onderdelen uit deelvraag 2 nodig zijn. Ook in het artikel van Jennifer Fisk Rondeau in *Medieval Conduct* wordt eerst ingegaan op inhoud en daarna op vorm. Na het bespreken van de resultaten volgt een kort hoofdstuk waarin wordt bepaald of de literatuur moet worden genuanceerd als gevolg van de resultaten van het onderzoek en zo ja, in welke mate dat dan moet gebeuren. Zo bevat deze these een koppeling tussen gedragsboeken en de algemene literatuur en zal er een bijdrage worden geleverd aan de mentaliteitsgeschiedenis. De conclusie wijst uit op wat voor manier deze bijdrage nuttig is.

Belang van dit onderzoek

Dit onderzoek zal een bijdrage leveren aan cultuurhistorisch onderzoek, doordat er wordt geprobeerd om verder door te dringen tot de belevingswereld van de vroegmoderne tijd. Door middel van het doorgronden van gender in zeventiende eeuwse Engeland wil ik meer begrip krijgen voor de omgangsvormen die indertijd als normaal werden beschouwd. Zo zal ik meer te weten komen over de gedachtegang die ten grondslag ligt aan de waarden die indertijd door middel van gedragsboeken werden verspreid. Gebruik van primaire bronnen is daarom van belang. Het belangrijkste punt is dat in dit onderzoek verschillende zeventiende eeuwse gedragsboeken, zowel voor mannen als voor vrouwen, worden bestudeerd. Bovendien ligt de nadruk op de analyse van zowel inhoud als vorm en lezersbenadering. De meeste andere studies binnen dit veld zijn gericht op praktijk. Er wordt dan uitgezocht wat men deed met de adviezen en hoe het leven er nu werkelijk uitzag. Maar ik richt me op de theorie om de regels te achterhalen die ten grondslag liggen aan het discours. Ik wil dus terug naar de grondslagen, in plaats van verder te werken naar de realiteit. Deze regels, die het discours vorm geven, moeten namelijk uit historische ontwikkeling zijn voortgekomen. Het gaat dus om een systeem dat over lange tijd vorm heeft gekregen.

1.Het beeld in de literatuur ten aanzien van de sociale orde in zeventiende eeuws Engeland

In dit eerste hoofdstuk zal worden geprobeerd een historisch kader te bieden met relevante informatie over de vroegmoderne tijd. De onderdelen die in dit hoofdstuk zullen worden besproken zijn de belangrijkste sociale en culturele gebeurtenissen die plaatsvonden in West-Europa en specifiek in Engeland. Deze gebeurtenissen hadden een belangrijke invloed op de principes achter de educatie en opvoeding van Engelse kinderen. Deze principes zeggen vervolgens veel over de gewenste sociale orde indertijd. De periode van educatie was voor kinderen de voorbereiding op hun verdere leven. In dit hoofdstuk zal blijken dat opvattingen over de verhouding man en vrouw en het huwelijk ook met deze leerperiode meekwamen. Op deze manier waren al deze onderdelen verbonden met elkaar.

Beschaafdheid

Tijdens de 16^e eeuw vond er een omslag plaats van feodalisme naar despotisme. Prinsen en andere voorname personen die aanwezig waren aan hoven, verkregen hun status niet louter meer op basis van erfelijkheid. Zij gingen hun eigen persoon en de staat (het Rijk waarin zij leefden) beschouwen als een soort kunstwerken. Beide werden dus bewerkelijk en onderwerp van presentatie. Het humanisme, een intellectuele beweging die zich richtte op het bestuderen van klassieke teksten, speelde hier een grote rol bij. De retoriek nam een centrale plaats in binnen de humanistische educatie. De klassieke teksten werden geïmiteerd om hun stijl. Het kunstige gebruik van taal werd toegepast in een sociaal en politiek actief leven. Retoriek, de kunst van het overtuigen, kon in alle vormen van sociale omgang worden gebruikt. Men kon door middel van retoriek beter controle houden over de situatie. De gedachte ontstond dat het menselijke karakter vormbaar was en aan te passen aan het publiek en het gewenste effect. Hierdoor ontstond er in het nieuwe sociale systeem een soort theatercultuur met een sterke nadruk op manieren en een strijd om erkenning. Deze theatercultuur sloot naadloos aan bij de hofcultuur die zich had ontwikkeld. Aan de prinselijke hoven draaide alles om de presentatie en het opvoeren van wat ieder zei en deed. Improvisatie speelde een grote rol in het dagelijks leven, omdat het belangrijk was dat

een welopgevoed persoon voor elke gelegenheid zijn gedrag en houding kon aanpassen. Dit alles had invloed op de educatie in de vroegmoderne tijd. In Engeland werd jongens geleerd overtuigend te spreken voor verschillende standpunten. De studenten werd geleerd dat zij zelf hun identiteit konden vormen. Zij zouden de capaciteit ontwikkelen om in te spelen op onvoorziene gebeurtenissen en deze vervolgens zo te bewerken dat ze in hun voordeel zouden werken. Hiervoor moeten zij, zo gezegd, 'de tong van het hart scheiden'.⁸ Deze ontwikkelingen hadden vanzelfsprekend hun invloed op de didactische teksten in de 16^e en 17^e eeuw. Manieren werden steeds meer een techniek voor zelfrepresentatie, waarbij met zelfrepresentatie het vormgeven van de eigen persoon wordt bedoeld. Het lichaam werd gebruikt als tekst, waarvan een ander het soort karakter kan aflezen. Een perfecte *gentleman* moet altijd voorkomen dat hij aanstoot veroorzaakt bij de mensen om hem heen. Dit principe van representatie was afgeleid van de werken van Baldassare Castiglione, Desiderius Erasmus en Giovanni della Casa. Zij waren van grote invloed op de vroegmoderne cultuur.⁹

Een *gentleman* was niet op basis van wettelijke status te onderscheiden van de rest van de bevolking. Het ging om een zekere sociale status. Een *gentleman* was ingesloten in een web van sociale relaties, bestaande uit een aantal superieuren, een netwerk van gelijken en een brede orde van afhankelijken en ondergeschikten die de het gezag en de capaciteiten van de *gentleman* als zodanig erkenden. Deze bekwaamheid kwam voort uit een breed scala van eigenschappen (rijkdom, afkomst, status), van deugden - aangeboren of verkregen d.m.v. educatie - en van prestaties. Diensten verlenen aan de gemeenschap was een essentieel onderdeel van de definitie van een *gentleman*. Het Engelse systeem erkende dus verscheidene soorten van deze status.¹⁰

De 'Academies of complements', gedragsboeken die in de 17^e eeuw werden gepubliceerd, waren bedoeld voor algemene sociale toepassing. Er werd altijd een combinatie van lering en vermaak gebruikt. De concentratie ligt op brieven, die zelf hoffelijkheden zijn. Hiermee wordt het idee nagevolgd dat het discours gereguleerd wordt door beleefdheid. Dit komt ook door verandering in de sociale omgeving van de 'heer' die

---

⁸ Stephen Greenblatt, *Renaissance self-fashioning: from More to Shakespeare* (Chicago 1980) 161; 227-229; 231.

⁹ Anna Bryson, *From courtesy to civility: changing codes of conduct in early modern England* (Oxford 1998) 109-110; 122.

¹⁰ François-Joseph Ruggiu, 'Extraction, wealth and industry: The ideas of noblesse and of gentility in the English and French Atlantics (17th-18th centuries)', *History of European ideas* 34 (2008) 444-455, aldaar 447.

wordt aangesproken. Terwijl in de Middeleeuwen de samenleving meer gesloten was en conversaties meer gereguleerd, was de vroegmoderne wereld veel opener. Beschaafd converseren werd een centraal sociaal ritueel. In didactische teksten werd daarom een taal ontwikkeld van wederzijdse plichtpleging, die op een breed scala van relaties kon worden toegepast. Vandaar dat er vaste formules bestonden voor de onderschriften van brieven, afhankelijk van de rang van ontvanger en schrijver.¹¹

Man en vrouw

In de inleiding kwam al naar voren dat vroegmodern Engeland een patriarchale samenleving was. Binnen die samenleving bestond een analogie tussen staat en familie, waarbij de koning overeenkomt met de man. Een citaat van Jacobus I uit 1610 verduidelijkt dit idee: "Kings are .. compared to the fathers for a king is truly Pater Patriae, the politic father of his people." Deze analogie ging tevens op voor de verhoudingen binnen de familie. Er was een ondergeschikte en een superieure rol. De ondergeschikte schonk zijn gehoorzaamheid en vertrouwde erop dat de koning of de man voor bescherming zou zorgen.¹²

Gedurende de Middeleeuwen en de vroegmoderne tijd overheerste een negatief stereotype van de vrouw. De mening van Aristoteles was hierbij erg invloedrijk. Maar ook de schrijver Niccolo Machiavelli bijvoorbeeld, geciteerd door Merry E. Wiesner-Hanks: "Fortune is a woman, and if you want to keep her under, you've got to knock her around some."¹³ De vrouw werd gezien als een imperfecte man en dus als een afwijking van de norm. Dat idee kwam voort uit religieuze ideeën (zie hieronder), die vervolgens hun invloed hadden op medische ideeën. De medische ideeën waren nog steeds sterk beïnvloed door het werk van de Grieks/Romeinse arts Galenus (2^e eeuw) en Aristoteles. Het lichaam van de vrouw werd gezien als een afwijking van het lichaam van de man. De eierstokken zouden bijvoorbeeld de testikels van de vrouw zijn. De argumentatie voor de ondergeschikte status van vrouwen kwam grotendeels voort uit passages uit het Oude en Nieuwe testament. Populair hierbij waren Genesis 2, 1 Korinthiërs 11, 1 Timoteus 2 en Petrus 3. De passages benadrukken de ondergeschikte creatie van Eva uit Adams rib en daarmee het feit dat de vrouw voor de man gemaakt is. Ook werd Eva's intellectuele zwakte bevestigd. Aan de hand daarvan kon

---

¹¹ Anna Bryson, *From courtesy to civility* 47-48; 109-110; 122; 155-156; 158; 168-169; 171-172; 270.

¹² Anne Laurence, *Women in England, 1500-1750. A social history* (Londen 1994) 236-237.

¹³ Merry E. Wiesner-Hanks, *Women and gender in early modern Europe* (Cambridge 2000)

worden verklaard dat de vrouw nu minder macht heeft en minder mogelijkheden in het leven. Deze doctrine zou tot in de 18^e en 19^e eeuw sterke invloed hebben op sociale gewoonten en gender.¹⁴

Vanaf het begin van de 17^e eeuw werden er een aantal wetten ingevoerd die strenger waren ten opzichte van vrouwen. Dit suggereert dat er meer ruimte was voor vrouwenhaat (*mysogenie*), meestal voortkomend uit angst voor vrouwen. Dergelijke vrouwenhaat blijkt ook uit zeventiende eeuwse literatuur. In verschillende teksten werden vaak uitdrukkingen gebruikt waarbij vrouwen met bepaalde dieren werden vergeleken die hun karaktereigenschappen vertegenwoordigden. Een kip stond voor luidruchtigheid en domheid, een kat voor promiscuïteit, een aap voor geroddel en destructiviteit. Dit negatieve stereotype werd vaak gebruikt als een voorbeeld van 'hoe het niet moest'. Het beeld van een overspelige, roddelende vrouw met een losse moraal was het schrikbeeld van de vroegmoderne man. Dit heeft ook te maken met een grote angst voor wanorde, als gevolg van onzekere tijden op het gebied van religie en politiek.¹⁵ Een vrouw die verstand had van retoriek was erg bedreigend, omdat iedereen sinds de komst van het humanisme erkende dat retoriek een sterk wapen was. Het slaan van vrouwen werd officieel afgewezen door de maatschappij, maar stilzwijgend geaccepteerd onder mannen. Seksuele misdaden van vrouwen moesten volgens kerklieden strenger worden bestraft in vergelijking met mannen. Als straf werd er gebruik gemaakt van bijvoorbeeld zweepslagen, stokslagen en heropvoedingshuizen.¹⁶ Hoewel vrouwen werden tegengewerkt in het doorbreken van hun passieve rol, speelden zij wel een rol in het voortzetten van orale tradities. Met liederen en poëzie kon kennis van generatie op generatie worden overgebracht. Zolang het hierbij ging om typisch vrouwelijke onderwerpen was dit geoorloofd. Dit betekende een welkome afwisseling van de huishoudelijke taken, omdat de liederen en gedichten werden gedeeld in groepen van geïnteresseerde vrouwen die daar de mogelijkheid toe hadden. Zo kon de vrouw ook op sociaal gebied actiever zijn.¹⁷ Voorbeelden van sterkere begrenzingsen zijn de beperking van het lidmaatschap van vrouwen bij gilden, de eigendomswet en de regulatie van het erfrecht. Het gewoonterecht, erg belangrijk in de 17^e eeuw, maakte een duidelijk

---

¹⁴ Sara Mendelson en Patricia Crawford, *Women in early modern England 1550-1720* (Oxford 1998) 18; 20; 32-34.

¹⁵ Mendelson en Crawford, *Women in early modern England 1550-1720* 61; 67; 69.

¹⁶ Laurence, *Women in England, 1500-1750* 47.

¹⁷ Mendelson en Crawford, 214-217.

onderscheid tussen de vrijgezelle en getrouwde vrouw. Trouwen was de norm. Bij een huwelijk worden man en vrouw één persoon, omdat de vrouw in feite opging in de man. De vrouw was amper beschermd door de wet, omdat haar man wettelijk de verantwoording droeg voor haar.¹⁸ In het discours van de beschaafde maatschappij van vroegmodern Engeland was de getrouwde vrouw ondergeschikt aan de man, omdat zij het vermogen miste om zelfcontrole te houden en om leiderscapaciteiten te ontwikkelen. Volgens de Griekse schrijver Plutarchus, die een aantal keren wordt aangehaald in vroegmoderne boeken, moest een vrouw de emotionele status van haar man weerspiegelen. In het ergste geval moet de vrouw zich zelfs opofferen voor haar man.¹⁹ Daarom wordt vrouwen vaak voorbeelden gegeven van bekende vrouwen uit de Griekse of Romeinse oudheid zoals Lucretia en Portia (zelfmoord) en Julia (gestorven tijdens het baren). De man was extra gebaat bij een huwelijk, omdat hij dan het recht kreeg om een functie uit te oefenen binnen een plaatselijk of landelijk politiek orgaan.²⁰

Naast deze statusverhoging speelde eer een grote rol bij het huwen. Eer was een belangrijk begrip in de vroegmoderne tijd, zeker onder de elite. Eer was een kwestie van reputatie, maar ook van afkomst. Een individu moest de familie-eer behouden en versterken. Voor mannen was eer een kwestie van fysieke moed, betrouwbaarheid, seksuele verovering en de kuisheid van vrouwelijke familieleden. Voor vrouwen was eer beperkt tot het behouden van haar kuisheid.²¹ De kuisheid van de vrouw was ook van wezenlijk belang voor de man. De vrouw is de fysieke belichaming van de zedigheid van haar echtgenoot en kan het respect dat hij afdwingt binnen de gemeenschap maken of breken.²² Daarom was er sprake van een misdaad als een vrouw overspel pleegde. Deze daad werd gezien als een soort van diefstal, omdat wettelijk gezien het eigendom van de rechtmatige eigenaar (de bedrogen echtgenoot) werd afgenomen.²³

De reputatie van de vrouw was dus van groot belang. Deze liep als een rode draad door haar leven en is ook belangrijk in de periode die vooraf gaat aan het huwelijk: de 'hofmakerij'. Vandaar dat de vrouw hierbij absoluut geen initiatief mocht nemen en zich zo

---

¹⁸ Mendelson en Crawford, 37.

¹⁹ Helen Wilcox, *Women and literature in Britain 1500-1700* (Cambridge 1996) 69-70.

²⁰ Wiesner-Hanks, *Women and gender in early modern Europe* 75.

²¹ Anna Bryson, *From courtesy to civility* 232; 270.

²² Megan Matchinske, *Writing, gender and state in early modern England. Identity formation and the female subject* (Cambridge 1998) 111.

²³ Mendelson en Crawford, 48.

afzijdig mogelijk moest opstellen. Deze periode was tamelijk gevaarlijk voor de vrouw. Zij had haar reputatie te verliezen, de man kon echter geen fouten maken want alles was geoorloofd in de periode waarin hij haar het hof maakte.²⁴

Educatie

De verschillende benadering van mannen en vrouwen valt grotendeels te herleiden op hun educatie. Jongens en meisjes werden opgeleid met verschillende doelen. Omdat een vrouw werd geacht later huishoudelijke taken te doen, waren er voor hun minder mogelijkheden om op school te leren lezen en schrijven. Meisjes werden vaak onderwezen door hun moeder en leerden lezen voor religieuze doeleinden. Jongens gingen vaker naar school en kregen een breder curriculum aangeboden.²⁵ Het lag dus voor de hand dat handboeken voor vrouwen vooral taken in het huishouden voorschreven. De nadruk lag op gezondheid, zuinigheid en de juiste vorm van beheer. Dit is een opvallend verschil met de middeleeuwen, waarin juist de extremen van vasten en feesten de belangrijkste begrippen waren.²⁶ De huishoudelijke taken kunnen een vrouw echter ook een gevoel van economische vrijheid geven. Zij beschikte hiermee over een eigen gesloten productiesysteem en kon de productie en consumptie regelen binnen haar huis. Ook stuurde zij de bedienden aan. Dit verklaart waarom in gedragsboeken voor vrouwen de nadruk lag op adviezen voor recepten, geneesmiddelen en handigheden in huis.²⁷

Het doel van de educatie was om de vrouw voor te bereiden op haar leven als echtgenote. Lezen en schrijven was hierbij niet erg belangrijk, laat staan dat zij wiskunde en klassieke talen zou moeten leren. De gedachte hierachter was dat het studeren de kansen op een huwelijk zou verminderen. Vrouwen speelden ook amper een rol in de ideeën van hervormers uit de Renaissance en de reformatie. Voor een vrouw was het niet nodig om zich intellectueel te ontwikkelen, want dat was een taak van haar man. Sommige humanisten waren wel van mening dat de vrouw op intellectueel gebied gelijk was aan de man, maar dat betekende niet dat ze ook dezelfde educatie moesten krijgen. Vrouwen werden niet gestimuleerd en geprezen om geleerdheid, maar om gehoorzaamheid, vroomheid en

---

²⁴ Mendelson en Crawford, 116.

²⁵ Ibidem, 88-91.

²⁶ Lawrence, 151.

²⁷ Mendelson en Crawford, 217; 224.

deugdzaamheid. Slechts enkele schrijvers meenden dat de vrouw ook goed genoeg was om bijvoorbeeld openbare functies uit te voeren. Deze ideeën bestonden dus wel, maar hadden blijkbaar nog weinig invloed.²⁸ Binnen het humanisme heerste de mening dat mannen een actief leven moesten leiden: een politieke carrière nastreven, het adviseren van de regerende klasse, schrijven en het tonen van welsprekendheid. Iedere persoon moest als burger betrokken zijn. Educatie was erop gericht een regerende klasse op te leiden. Hier was grammatica, logica, retorica en beschaafd gedrag voor nodig.²⁹ Dit alles kwam natuurlijk in de knoep met het beoogde leven van een vrouw. Daarom was er voor vrouwen amper humanistische scholing.³⁰ Hierbij speelde ook angst een rol. Uitgebreidere scholing kon vrouwen aanmoedigen om meer vragen te stellen of om naar buiten te gaan en ongepast sociaal gedrag te vertonen. Pas tegen het einde van de 17^e eeuw kwamen er andere ideeën op, mede doordat vrouwelijke schrijvers meer van zichzelf lieten horen. Maar het duurde lang voordat deze opvattingen doordrongen in de sociale orde en vrouwen dezelfde mogelijkheden kregen als mannen.³¹

Schrijvers baseerden hun opinie over vrouwen op een samenraapsel van bronnen die de negatieve visie op vrouwen ondersteunden. Zowel uit de Bijbel als uit andere verhalen werden slechts die passages geselecteerd die nuttig waren om de vrouw als ondergeschikt af te schilderen. Tegen het einde van 17^e eeuw werd echter wel steeds vaker de gedachte opgeschreven dat ook vrouwen slim waren en intellectueel werk konden verrichten.³²

Alleenstaande vrouwen

De weduwe was een deviante figuur in de patriarchale maatschappij van de vroegmoderne tijd. Een onafhankelijke vrouw was een potentiële bedreiging voor de sociale orde. Daarom werd er altijd een zekere druk gelegd op jonge vrijgezelle vrouwen en werd er spot gedreven met 'oude vrijsters': de eeuwige vrijgezellen. Hoewel deze groep eigenlijk buiten de normale sociale orde stond, was het percentage vrouwen dat nooit trouwde toch vrij hoog: dit varieerde van 10% tot boven de 20%.³³ Dit valt te verklaren aan de hand van het West-

---

²⁸ Lawrence, 165; 169; 177-178

²⁹ Geoffrey Beard, *The compleat gentleman: five centuries of aristocratic life* (New York 1993) 34.

³⁰ Wiesner-Hanks, 158.

³¹ Helen Wilcox, *Women and literature in Britain, 1500-1700* (Cambridge 1996) 17; 27.

³² Robert H. Michel, 'English attitudes towards women 1640-1700', *Canadian journal of history* 8 (1978) 35-60, aldaar 41.

³³ Amy Louise Eriksson, *Women and property in early modern England* (Londen 1993) 100.

Europees huwelijkspatroon. Dit hield o.a. in dat er laat werd getrouwd. Vaak waren beide partijen al ver in de twintig. Door vrouwen werd de periode tussen adolescentie en trouwen gebruikt om als dienstmeid te sparen voor de bruidsschat. Mannen gebruikten deze periode om financieel onafhankelijk te worden. Aangezien de lonen voor dienstmeisjes erg laag waren, hadden veel vrouwen na die periode nog steeds niet genoeg geld en ging de mogelijkheid tot trouwen aan hun voorbij.³⁴

De situatie voor de weduwe was echter ambivalent. Zij moest volgens de heersende sociale orde hertrouwen, maar tegelijkertijd werd een hertrouwde vrouw bekritiseerd in de maatschappij. Dit confronteerde de man namelijk met het dreigende vooruitzicht van zijn eigen dood en het idee dat iemand anders dan zijn plaats in zou nemen. In de 17^e eeuw werd er minder hertrouwd door weduwen. Vooral onder de groep oudere vrouwen was dit het geval. Mogelijk ontdekten steeds meer vrouwen de voordelen van een bestaan als alleenstaande. Een weduwe behield de sociale status en het prestige van haar overleden man en had dus een streepje voor op 'gewone' alleenstaande vrouwen. Een mogelijkheid is dat er betere regelingen kwamen voor alleenstaande vrouwen met kinderen. Verder konden religieuze tegenargumenten een rol spelen op het moment dat economische zaken minder van belang waren. Ten slotte kwamen er ook enkele boeken uit waarin ideeën over de vrijheid van de vrouw werden besproken.³⁵

Er waren veel meer weduwen dan weduwnaren, doordat mannen twee keer zo vaak hertrouwden.³⁶ De financiële regelingen waren voor weduwnaren een stuk beter dan voor weduwen. Een vrouw had recht op een aandeel van de eigendommen van haar overleden man, een man kreeg automatisch alle eigendommen van zijn overleden vrouw. Wanneer de familie van de vrouw rijk was, werd daarom altijd geprobeerd de rechten over haar eigendommen te behouden.³⁷ De rijkste weduwen hertrouwden meestal niet, net als de armste. In beide gevallen speelde geld ongetwijfeld een rol, omdat rijke weduwen hechtten aan hun financiële onafhankelijkheid en arme weduwen geen of te weinig geld hadden om te trouwen.³⁸

---

³⁴ Mendelson en Crawford, 108.

³⁵ Barbara J. Todd, "The remarrying widow: a stereotype reconsidered", in: Mary Prior, *Women in English society 1500-1800* (Cambridge 1985) 55-56;77;80;82.

³⁶ Eriksson, *Women and property in early modern England* 154.

³⁷ Mendelson en Crawford, 40.

³⁸ Eriksson, 202.

Huwelijk

Het huwelijk bracht de volgende moeilijkheid met zich mee. Ondergeschiktheid en kameraadschap moesten op de één of andere manier worden gecombineerd. Het werd een vrouw daarom aangeraden om een weloverwogen keuze te maken. Zij kon het beste een man kiezen van wie ze wist dat ze hem zou kunnen gehoorzamen. Op die manier zouden zij ook als metgezellen door het leven kunnen gaan. Dit was belangrijk, aangezien er geen mogelijkheid tot scheiden bestond in vroegmodern Engeland. Mocht het een ongelukkig huwelijk worden, dan zat vooral de vrouw met een groot probleem.³⁹ Eén van de weinige dingen waar de vrouw zich naast de huishoudelijke taken op mocht storten was een godsvruchtig leven. Vroomheid was één van de vrouwelijke deugden die werden gestimuleerd door mannen. Bovendien was het een goed alternatief voor een functie in de kerkelijke hiërarchie, die voor een vrouw niet toegankelijk was.⁴⁰

In het *Book of common prayer* stond geschreven wat het doel van het huwelijk was. Uiteraard was het voortbrengen van nageslacht een belangrijk punt. Maar het huwelijk was ook een remedie tegen zonde en ontucht. Ten slotte ging het om het samenleven met wederzijds plezier, met hulp en comfort voor beiden. Dit wijst weer op het belang van het leven als metgezellen.⁴¹ In 17^e eeuws Engeland was het huwelijk een wettelijk instituut met morele en financiële verplichtingen. Met de komst van het protestantisme werd het huwelijk een contract in plaats van een sacrament. De enige kans voor een vrouw om iets van haar eigen bezit te behouden, was om dit in een clause in het huwelijkscontract vast te leggen.⁴² In de vroegmoderne tijd werd steeds meer gebruik gemaakt van deze huwelijkschikkingen. Dit was mogelijk gemaakt dankzij de *common law*, het gewoonterecht in Groot-Brittannië. Het gewoonterecht werd in de 17^e eeuw belangrijker dan het kerkelijke recht doordat er na de reformatie veel religieuze controverses waren. Een dergelijke schikking kwam tot stand na overleg tussen de vader van de bruid en de bruidegom of diens vader. Vooral onder rijke en invloedrijke families was dit een zaak die voorzichtig diende te worden aangepakt. De familie van de bruid moest haar vermogen en reputatie beschermen, want wanneer hun dochter eenmaal getrouwd was, werd zij onderdeel van een verbond voor het leven en behoorde zij haar man toe. De bruidegom hoopte op een vereniging van

---

³⁹ Mendelson en Crawford, 132-136; 141.

⁴⁰ Mendelson en Crawford, 229.

⁴¹ Laurence, 41.

⁴² Megan Matchinske, *Writing, gender and state in early modern England* 4; 87; 93; 97.

goede families, een versterking van zijn positie en een uitbreiding van zijn eigendom.⁴³ De bruid werd hier niet bij betrokken. De bruidsschat werd ingeruild voor het onderhoud van de bruid, de juridische verantwoordelijkheid die de bruidegom over haar kreeg en de garantie van onderhoud tijdens een eventueel weduwebestaan. Een vrouw had echter geen poot om op te staan, mocht haar man zich hier niet aan houden. Vrouwen waren dus afhankelijk van de goedwilligheid van hun man. Over het algemeen pakte dit goed uit en werd er goed gezorgd voor de achterblijvende vrouw. Soms had de man een testament gemaakt, waar zijn eigen vrouw dan vaak de uitvoerder van werd. Maar dat kon ook nadelig uitpakken, wanneer de man kon had vastgelegd dat zijn vrouw helemaal niets kreeg. In de meeste gevallen was er überhaupt geen testament en werd de zaak geregeld via de Raad van Kanselarij: het justitiële orgaan dat indertijd het meest invloedrijk was. In dat geval kreeg de weduwe in kwestie in ieder geval een derde van de eigendommen.⁴⁴

Binnen het protestantisme werd het huwelijk sterk aangeraden. Protestanten meenden, in tegenstelling tot katholieken, dat geestelijken ook mochten trouwen. Om deze omslag in het denken van gelovigen te bewerkstelligen, steunden zij het huwelijk zoveel mogelijk. Hierbij hielden zij het ideaal van wederkerigheid tussen man en vrouw aan, maar niet dat van gelijkheid. Alleenstaanden waren verdacht, want zij gingen in tegen de goddelijke orde en het natuurlijke instinct van mensen om zich voort te planten.⁴⁵

Op deze manier hangen educatie, omgangsvormen en religieuze, culturele en economische ontwikkelingen met elkaar samen. Dit alles heeft dit de achtergrond gevormd voor de 17^e eeuwse gedragsboeken die zijn bestudeerd voor deelvraag 1 en 2. Dit hoofdstuk is geschreven om de resultaten uit de hierna volgende hoofdstukken te kunnen begrijpen. Zo zal het helder zijn waarom bepaalde adviezen werden gegeven en door welke drijfveren de schrijvers werden gestuurd.

---

⁴³ Beard, *The compleat gentleman* 54; 57.

⁴⁴ Eriksson 5-6; 151; 155-156; 186.

⁴⁵ Wiesner-Hanks, 21; 27-28.

2. Inhoudelijke verschillen in zeventiende-eeuwse gedragsregels voor man en vrouw

In dit hoofdstuk worden de resultaten besproken die naar voren kwamen uit het onderzoek voor de eerste deelvraag. In de inleiding is beschreven wat dit onderzoek inhoudt. Verschillende onderdelen zijn opgevallen in algemene zin. De bronnen die zijn bestudeerd waren soms voorzien van een voorwoord, waarin staat beschreven wat de bedoeling van de auteur is. Voor het onderzoek was dit praktisch, omdat de motieven van de schrijver informatie geven over de waarden die hij belangrijk acht in zijn samenleving. Vaak wordt het boek opgebouwd aan de hand van een aantal hoofdonderwerpen zoals jeugd, educatie, gematigdheid, recreatie (in het geval van mannen) en verschijning, gedrag, fatsoen bij vrouwen. Opvallend is dat in alle boeken gebruik wordt gemaakt van voorbeelden uit de Bijbel of uit de klassieke oudheid. De bedoeling hiervan is waarschijnlijk om de adviezen extra kracht bij te zetten of van een herkenbaar fundament te voorzien. Het is duidelijk dat de dichtkunst nauw verwant was aan liefde, want er werden regelmatig voorbeelden gegeven van (liefdes)brieven. Dit was ook een praktische oplossing wanneer de geliefden elkaar niet te veel in het openbaar mochten zien, omdat zij bijvoorbeeld nog niet verloofd waren. Ook als de man op reis ging, was poëzie een uitkomst.

Het maakte niet veel uit of de auteur vrouw of man was. Het enige opvallende was dat Hannah Woolley zichzelf duidelijk profileerde als voorstander van Cornelius Agrippa (1486-1535). Agrippa was een Duitse schrijver die ook als arts, astroloog en alchemist van zich liet spreken. Tevens was hij de eerste die opschreef dat vrouwen superieur zijn aan mannen. Als argument voerde hij het scheppingsverhaal aan. In tegenstelling tot de meeste van zijn tijdgenoten meende Agrippa dat de vrouw de eindcreatie van God was en niet als onderdaan van de man was gecreëerd. Dit idee komt verder niet veel tot uiting in de adviezen van Woolley. Meestal geeft ze dezelfde soort adviezen als haar collega's. Het enige wat zij wel uitdrukkelijk meldt, is dat mannen en vrouwen niet verschillen in intellect. Dit is niet terug te vinden in de andere bronnen.⁴⁶

---

⁴⁶ Hannah Woolley, *The gentlewomans companion; or, a guide to the female sex containing directions of behaviour* (1675) 29.

Een aantal waarden keren regelmatig terug in alle bestudeerde literatuur: het streven naar deugdzaamheid, rationaliteit, bescheidenheid en welsprekendheid. Deze termen zullen centraal staan in dit verhaal. Niet alleen werd de lezer vaak letterlijk aangespoord zich naar deze waarden te conformeren, ook in voorbeeld(liefdes)brieven komt indirect het belang ervan naar voren. Meestal wordt er vanuit gegaan dat de lezer bekend is met de aangeboden adviezen. De goede manieren moeten al bekend zijn, omdat hier in de opvoeding voldoende aandacht aan is besteed. Ook wordt vertrouwd op de goede zorg van God. Hij zal erop toezien dat je een goed mens wordt. De nadruk ligt, vooral in het voorwoord, op de waarde van goede manieren. Binnen de *gentry* zijn goede deugden van immens belang. Daarnaast is dankbaarheid aan God een terugkerend punt. Ieder mens behoort dankbaar te zijn voor alle gaven van God en Jezus Christus en moet nooit vergeten hoe almachtig God is. Van God heeft de mens een redelijke ziel gekregen, waardoor hij rationeel ingesteld is. Het is belangrijk die rationaliteit wijs te gebruiken. Opvoeding, godsdienst en deugdzaamheid hangen dus sterk met elkaar samen.⁴⁷ In de literatuur ligt de nadruk op informatie over de aanloop naar het huwelijk en het huwelijks- en gezinsleven. Omdat het de meest logische volgorde is, zal worden begonnen met de aanloop naar het huwelijk en vervolgens het huwelijksleven zelf worden besproken. De omgang tussen mannen en vrouwen beperkt zich in de zeventiende eeuw het meeste tot deze twee aspecten, tenzij zij familie van elkaar zijn of meester en slaaf/slavin.

Op zoek naar de ware

Richard Brathwaite geeft toe dat het een lastige klus is om een geschikte vrouw te vinden. Dit zegt ook Charles Sackville Dorset. De ideale vrouw komt niet zomaar uit de lucht vallen, dus een man moet zijn best doen om haar te vinden. De vrouw moet volgens Brathwaite aan de volgende algemene criteria voldoen: "Wives are young mens mistresses; companions for middle age; and old-mens nurses."⁴⁸ Dit boek zal de man daarom helpen bij het vinden van de juiste echtgenoot. De schrijver benadrukt meerdere keren dat een vrouw de 'functie' van metgezel moet hebben. Letterlijk meent hij dat zij 'bot van jouw bot, en vlees van jouw vlees' moet zijn. "Match with your equal" is het devies. En dan vooral op het gebied van

---

⁴⁷ Bijvoorbeeld William Phiston, *The schoole of good manners: or, A new schoole of vertue* (1609) A2, A3.

⁴⁸ Richard Brathwaite, *The English gentleman* (1630) 154.

fatsoen en afkomst anders ontstaan er grote problemen. Als man moet je niet het risico lopen dat je vrouw enkel op je geld uit is. Het wordt een vrouw echter ook afgeraden om een man om zijn geld te trouwen. Richard Allestree noemt dit zelfs achterbaks. Vaak wordt gezegd dat je beter een man zonder geld kunt hebben, dan geld zonder een echte man. In meerdere boeken wordt benadrukt dat het zoeken van een huwelijkspartner zorgvuldig moet gebeuren. Het is een rationele keuze.⁴⁹

Liefde op het eerste gezicht is geen basis voor een gelukkige verbintenis, want dit soort liefde is niet duurzaam. Ook leeftijdsverschil kan een probleem zijn. Volgens Hannah Woolley moeten de genoemde valkuilen worden vermeden om de volgende redenen: ongelijkheid in leeftijd leidt tot haat, verschil in afkomst leidt tot minachting, verschil in fortuin leidt tot ontevredenheid.⁵⁰ Het maken van een rationele keuze kost tijd, maar dat is niet erg. Voor een man is het belangrijker om eerst financiële zekerheid te hebben en daarna pas een huwelijkspartner uit te zoeken. Josiah Dare bespreekt nog enkele duidelijke kwalificaties waar een goede toekomstige echtgenote aan moet voldoen. Zij moet opgevoed zijn in angst voor God en de juiste educatie hebben gehad. Ze moet vroom zijn en uit een goede religieuze familie komen. Dare wijst het af als vrouwen zich te zeer op hun eigen intellect richten of een te grote fantasie hebben. Te veel kennis wordt niet goedgekeurd, dat wordt namelijk niet nuttig geacht voor een vrouw. Zij kan beter goed zijn op andere gebieden, zoals op het gebied van koken. Letterlijk zegt Dare dat het beter is als ze een goede pudding kan maken. Brathwaite zegt juist dat talenkennis en interesse in geschiedenis en literatuur wel te prijzen zijn in een vrouw.⁵¹

De ideale vrouw

Brathwaite wijst erop dat vrouwen tegenwoordig te makkelijk omspringen met hun reputatie. Een goede naam is voor een vrouw het grootste goed. Een vrouw kan het beste haar passie indammen en niet te veel in het openbaar spreken. Zij kan het beste haar ogen neerslaan, want de ogen zijn gevaarlijke wapens in het spel van verleiding. Verleidelijke blikken wijzen op baldadigheid en dat moet juist worden vermeden.⁵² Zij moet zich te allen

---

⁴⁹ Charles Sackville Dorset, *The new academy of complements*, B; Richard Brathwaite, *The English gentlewoman*, (1632) 130 en Richard Allestree, *The ladies calling* 178.

⁵⁰ Hannah Woolley, 88.

⁵¹ Josiah Dare, *Counsellor Manners* (1694) 87.

⁵² Woolley 40-41.

tijde gedragen zoals het behoort, omdat het Alziende Oog (God) alle misstappen ziet. Een goede *gentlewoman* is bereisd, beminnelijk, heeft een goede smaak en is deugdzaam. Het verkrijgen van deze kwalificaties is onderdeel van een leerproces, dus goed gedrag heeft niet alleen met afkomst te maken. Een vrouw doet er goed aan zich bescheiden op te stellen tegenover mannen. De eerste stap moet door de man worden gezet. Een vrouw mag een man niet verleiden, want: “proffered ware is not worth the buying.” Zij mag geen enkel teken van lichte zeden vertonen. Ook moet zij goed nadenken voordat ze haar liefde aan iemand geeft. Net als de man moet ook de vrouw een rationele beslissing maken en niet zomaar haar hart weggeven.⁵³ Het is een gevaarlijke misstap om licht over het huwelijk te denken. Iedereen moet de huwelijksseed goed bestuderen voordat deze binding wordt aangegaan. Een huwelijk kan alleen slagen op basis van vroomheid en deugdzaamheid.⁵⁴

Brathwaite probeert vrouwen ook met waarschuwingen over te halen zijn advies op te volgen. Hij geeft voorbeelden van ‘slechte vrouwen’, die een misdadig leven leidden vol overdadige lust. Om een soortgelijk leven te vermijden moeten vrouwen zich niet inlaten met bepaalde ‘lichtzinnige boeken’, verkeerde vrienden, flirten, luiheid, etc. Onthouding van dat soort zaken is het beste. De boodschap van deze passage is dat maagdelijkheid het grootste goed is voor een vrouw en dat het van immens belang is om zich te gedragen naar die eervolle staat.⁵⁵ Een vrouw moet daarom haar verstand erbij houden en niet meegaan in lege beloftes. Het is van levensbelang om haar eer in stand te houden. “Hoeren zijn voor zotten, die worden aangetrokken door de verleiding van hun gif”. De informatie uit *The ladies calling* sluit hierbij aan en levert nieuwe inzichten. Allestree wijst erop dat een vrouw haar verstand moet gebruiken en ziet dronkenschap als de grootste zonde. Een vrouw wordt dan beestachtig en geeft zich over aan de lust. Vrijpostigheid is in ieder geval uit den boze, een vrouw moet nooit zomaar op toenaderingspogingen ingaan. Een prostituee geeft haar reputatie volledig uit handen en onderwerpt zich aan de lust van de man.⁵⁶ Hiermee hangt waarschijnlijk samen dat het niet gepast is om veel make-up te gebruiken, want ook dat wordt geassocieerd met prostituées (en de duivel).

---

⁵³ Brathwaite, *Gentlewomen* 106-107;224.

⁵⁴ Richard Allestree, *The ladies calling* (1677) 178.

⁵⁵ Brathwaite, *Gentlewomen* 138-141;146-147.

⁵⁶ Allestree, *The ladies calling* 15.

Het spel van verleiding

Philomusus' (zijn echte naam is mij niet bekend) boek en dat van Charles Sackville Dorset leveren adviezen voor het converseren bij bepaalde gelegenheden. Er worden opsommingen gemaakt van opmerkingen die men kan gebruiken in het dagelijks leven. Ook hier ligt de nadruk op beleefdheid, bescheidenheid, welsprekendheid en deugdzaamheid. Er bestaan duidelijke verschillen tussen het benaderen van mannen en vrouwen. Bij mannen wordt de nadruk gelegd op eer, beoordelingsvermogen en grootse daden. Vrouwen worden geprezen om schoonheid, kuisheid en moraliteit. Dit komt ook terug in de amoureuze gedichten die Philomusus als voorbeeld geeft. Meestal komt het initiatief voor een romantische briefwisseling van de man. Dit gaat dus geheel volgens de adviezen die eerder aan de orde kwamen. Philomusus voegt hier nog aan toe dat mannen verliefder zijn dan vrouwen, omdat zij uit 'warmere tinten' bestaan en hun geest vlot is. Daarbij zijn mannen ook nog eens aanhoudender in het geven van liefde, zowel op geestelijk als lichamelijk vlak.⁵⁷

De volgende onderdelen keren regelmatig terug in de brieven: het benadrukken dat de vrouw in kwestie zijn eerste liefde is, het bevestigen van haar schoonheid en deugdzaamheid en het benadrukken van zijn gehoorzaamheid aan haar en van zijn eigen standvastigheid. Hierbij mag behoorlijk overdreven worden en veel bloemrijke taal worden gebruikt. Het is belangrijk dat de ander altijd met respect wordt behandeld en dat de schrijver van de brief zijn of haar welsprekendheid laat blijken.⁵⁸ De man presenteert zichzelf als een dienaar van de vrouw. Hij plaatst haar op een voetstuk en noemt zichzelf een gevangene van haar schoonheid. De vrouw doet er goed aan om zich bescheiden op te stellen en zijn woorden in consideratie te nemen, waarop de man geduldig afwacht. Wanneer het tot een ontmoeting komt, blijft het belangrijk dat de man beleefd is en haar overtuigt van zijn nobele bedoelingen. Beide partijen moeten terughoudend blijven dus een kus in het openbaar is niet geoorloofd. Bovendien moet hij haar ten koste van alles tevreden stellen.⁵⁹

Richard Allestree voegt extra adviezen toe voor weduwes. Het is mogelijk om opnieuw te trouwen, maar het is ongepast om te snel een nieuwe man te hebben. Daarom wordt aanbevolen om minstens 10 maanden te wachten. De keuze voor een nieuwe man zal misschien lastig zijn als zij een zeer goede man heeft verloren. Het blijft belangrijk om

---

⁵⁷ Philomusus, *The academy of complements*. (1640) 1-40, 127.

⁵⁸ Dorset, 30-31;38-41;44-45;48-49;53-54.

⁵⁹ Philomusus, 42-43, algemene conclusies uit 44-79;160-161.

iemand te trouwen die qua afkomst, bezit en leeftijd gelijk is aan haar. Vooral het trouwen van een jongere man is niet gepast en zal tot teleurstelling leiden, omdat hij haar enkel om haar geld zal trouwen.⁶⁰

De staat van het huwelijk

Het huwelijk wordt in de bronnen voorgesteld als een heilige eed en een eervolle staat voor man en vrouw. Indien de keuze van beide kanten goed doordacht is, bestaat er niets mooiers dan het huwelijk.⁶¹ Binnen het huwelijk bestaat een vaste rolverdeling. Richard Brathwaite leidt deze rolverdeling af van vergelijkingen uit de Bijbel. Zoals Christus van de kerk hield en zich voor het christendom heeft gegeven, zo moet de man binnen het huwelijk van zijn vrouw houden. De vrouw dient zich te onderwerpen aan de man, omdat hij heer en meester binnen het huis. Bovendien is ze nu onderdeel van zijn familie geworden. Een man is geboren om te werken en om instructies te geven aan zijn gezin. Iedereen binnen zijn huis dient aan hem te gehoorzamen. “Man was borne to labour, as the sparkes to flie upward” (oftewel: de mens is geboren om te werken, zoals de vonken nu eenmaal opwaarts vliegen).⁶² Het huis is als het ware het kasteel van de man en het gezin is zijn kleine *commonwealth*. Ook Hannah Woolley benadrukt de superioriteit van de man, ondanks haar enthousiasme voor Cornelius Agrippa. Ze zegt letterlijk dat de vrouw een dienende rol heeft ten opzichte van het mannelijke geslacht, omdat zij als tweede is geschapen.⁶³

De auteurs laten de lezer denken dat iedereen die weigert te trouwen mag worden beschouwd als oneervol en een bedreiging voor de mensheid. Een huwelijk is voor zowel man als vrouw de mogelijkheid om tot een geluk te komen. Dit gaat niet vanzelf. Een man moet niet denken dat hij gebakken zit wanneer hij eenmaal getrouwd is. Het begint dan allemaal pas en er zullen nog vele problemen moeten worden opgelost. Hier wordt een mooie vergelijking gebruikt: de man moet niet denken dat hij zijn schip de haven binnen heeft gebracht, hij gaat nog maar net van land. Eerlijkheid, tolerantie en gulle giften zijn onmisbare onderdelen voor een geslaagd huwelijk. Voorbeelden van gelukkige huwelijken worden gegeven om een goed voorbeeld voor de lezer te verschaffen. Brathwaite noemt als voorbeelden onder andere de beroemde koningen Cyrus (Perzische Rijk) en Arminius

---

⁶⁰ Allestree, 231-233.

⁶¹ Woolley, 103.

⁶² Brathwaite *Gentlemen* 154.

⁶³ Woolley, 103.

(Carthago). Deze mannen mogen gedenkwaardig worden genoemd omdat zij vasthielden aan wederzijdse trouw en oprechtheid binnen het huwelijk. Dit legde de basis voor een deugzaam leven en een goed bestuur van hun rijk.⁶⁴

Huwelijksadvies

Het huwelijk moet gebaseerd zijn op wederzijds respect, deugzaamheid en vertrouwen. De vrouw dient bovenal haar man tevreden te stellen tot aan zijn dood. Hier moet zij behoorlijk ver in gaan, maar ook de man maakt een offer door zichzelf wettelijk aan zijn vrouw te binden. "Her glasse is not halfe so usefull to her selfe, as the glasse of her life is to others."⁶⁵ De vrouw moet zich aanpassen aan de leeftijd en de mate van rijkdom van haar man. Haar liefde moet zij voortdurend blijven tonen in de vorm van affectie. De vrouw moet de man volgen overal waar hij gaat en hem bijstaan in voor- en tegenspoed, ziekte en gezondheid. Zij moet hem altijd tevreden stellen. Daarom moet zij haar taken goed uitvoeren en zorgen voor de rust in huis. Na zijn dood wordt verwacht dat zij hem op gepaste manier zal herdenken en zijn goede daden voorop zal stellen. Mocht dit alles lukken, dan heeft zij aan haar verplichtingen ten aanzien van het huwelijk voldaan. Allestree omschrijft de verbintenis van vrouw aan man als 'een verplichting aan zijn persoon, zijn fortuin en zijn reputatie'. Zij moet zorgen dat de liefde niet dooft en elke vorm van jaloezie de kop indrukken. Tekortkomingen in het huwelijk worden haast automatisch op de vrouw afgeschreven. Zijn reputatie onderhoudt ze door zijn goede punten rond te bazuinen en zijn mindere kanten met de mantel der liefde te bedekken. Daarnaast moet zij zichzelf niet tot schande maken, want dit zal tegelijk zijn reputatie schaden. De vrouw ontpopt zich als het ware tot het geweten van de man. In feite leidt zij het huis. Tot aan zijn dood is zij als echtgenote verplicht om over zijn naam te waken. Zij zorgt daarom voor een gepaste begrafenis, zij houdt de herinnering aan hem levend en geeft zijn kinderen de juiste opvoeding.⁶⁶

Het werkterrein van de vrouw ligt in de keuken en de slaapkamer. In 'A closet for ladies and gentlewomen, or the art of preserving, conserving and candying' staat uitgebreid advies voor het werk in de keuken. Hierbij gaat het bijvoorbeeld om de juiste bereidingswijze van voedsel en de manier van bestrijden van allerlei kwalen en ziektes. Een deel van het

---

⁶⁴ Brathwaite, *Gentlemen* 256-257.

⁶⁵ Brathwaite, *Gentlewomen* 225.

⁶⁶ Allestree, 180;189;198;231.

tevreden stellen van mannen bestaat er dus uit het gezin goed te voeden en op de hoogte te zijn van huis-, tuin- en keukenmiddelen en ouderwetse geneeswijzen.⁶⁷

Josiah Dare geeft nog enkele huwelijksadviezen aan mannen. Deze adviezen hebben als doel hun echtgenotes meegaand en mild te maken. Om dit voor elkaar te krijgen moet een man opletten dat hij niet te heerszuchtig is, omdat dit haar haat zou kunnen wekken. Het beste is om op dit gebied de middenweg te zoeken, want te veel hartelijkheid leidt weer tot minachting van haar kant. Verder moet hij zich niet bemoeien met haar taken en vooral niet jaloers worden, want dat werkt alleen maar averechts. Tot slot raadt de auteur het af om je vrouw geheimen te vertellen of te ver voor haar te gaan. Een vrouw heeft namelijk van nature meer de neiging te roddelen dan een man. Zij kan maar moeilijk geheimen bewaren.⁶⁸

Beloning en bestraffing

Een vrouw ondervindt ook voordelen van het huwelijk in ruil voor haar gehoorzaamheid en harde werken. Zij kan voortaan al haar geheimen aan haar man vertellen en haar lichaam aan hem toevertrouwen. Het getrouwde stel kan elkaar plezieren en vertrouwen. Dit zal beiden veel geluk opleveren.⁶⁹ Wat gebeurt er als de zojuist genoemde adviezen niet worden opgevolgd? Dat hangt er vanaf hoe erg de misstap is. Vreemdgaan is een zware misstap, waarvan alleen in het geval van vrouwen de consequenties worden besproken. Zij mag in ieder geval de volle laag van beledigingen krijgen. Volgens de Bijbel moet in geval van overspel de doodstraf worden uitgevoerd, maar dit gaat zeventiende eeuwse schrijvers blijkbaar wat te ver. Trouw blijft één van de belangrijkste aspecten van het huwelijk. In voor- en tegenspoed en in ziekte en gezondheid. De huwelijks eed is de leidraad voor alle adviezen.⁷⁰

---

⁶⁷ Anoniem, *A closet for ladies and gentlewomen*.(1608).

⁶⁸ Josiah Dare, *Counsellor Manners* (1694) 97;125.

⁶⁹ Philomusus, 124-125.

⁷⁰ Allestree, 189 en Dorset, 76.

3. Formele verschillen en onderscheid in lezersbenadering bij zeventiende-eeuwse gedragsregels voor man en vrouw

In de inleiding is uitgelegd dat het interessant is om, naast het inhoudelijke onderzoek, ook te kijken naar de vorm van de tekst en de benadering van het lezerspubliek. Hiervoor zijn dezelfde passages gebruikt als voor deelvraag 1. Ook is gekeken naar de algemene toon die in de boeken wordt aangenomen. Daardoor was het mogelijk conclusies te trekken, bijvoorbeeld over de manier waarop de auteurs de aandacht vragen, hoe zij hun boodschap willen overbrengen en hoe zij deze boodschap verantwoorden tegenover de lezer. Soms was het lastig om een verwijzing te geven in de voetnoten, omdat het niet gaat om één passage maar om een verzameling van voorbeelden. In dat geval is ervoor gekozen om naar één van die voorbeelden te verwijzen. Een ander probleem was dat de schrijvers geen paginanummers gebruiken in hun voorwoord. Dit is opgelost door de paginanummers in de verwijzing te voorzien van de letter V. Een verwijzing naar de achtste tot en met de tiende pagina van het voorwoord wordt als volgt weergegeven: v8-v10.

Een aantal boeken is opgedragen aan (de zoon van) een rijke heer of dame. De persoon in kwestie wordt geëerd in het voorwoord van het boek. Hierbij wordt zijn of haar eer, deugdzaamheid en vriendelijkheid geprezen. Gewezen wordt op de hulp van God bij het verkrijgen van succes in het leven en het uitgroeien tot een perfecte *gentleman*.⁷¹ Verder kan de lezer op twee manieren worden aangesproken. De eerste, meest directe manier, is het gebruik van de gebiedende wijs. De tweede manier is om in de derde persoon te praten over 'de dame' of 'heer'. Bijvoorbeeld: hij richt zich op zijn financiële zekerheid, of: het meest schandelijke wat zij kan doen is vreemdgaan. Dan bestaat er nog een tussenvorm. Hierbij wordt wel de boodschap wel op een dwingende manier gebracht, maar wordt geen gebruik gemaakt van de gebiedende wijs. Een voorbeeld is: 'je moet je echtgenoot niet jaloers maken'. Afgaande op de bestudeerde literatuur, bestaat er geen vaste aanspreekvorm voor mannen en vrouwen afzonderlijk. In beide gevallen wordt zowel van de gebiedende wijs als van de indirecte manier gebruik gemaakt.

---

⁷¹ Dit verschijnsel komt voor in: William Phiston, , *The schoole of good manners* a2;a3, Henry Peacham, *The compleat gentleman* voorwoord, Richard Brathwaite, *The English gentleman* voorwoord, Richard Brathwaite, *The English gentlewomen* 3.

De Bijbel en klassieken als uitgangspunt

In meerdere boeken wordt veel gebruik gemaakt van Bijbelcitatens. Met name in de boeken van Richard Allestree en Richard Brathwaite komen deze citaten voor. De auteurs willen hiermee hun boodschap ondersteunen en de lezer overtuigen van hun adviezen. Ook kan een citaat als voorbeeld of juist als waarschuwing dienen. De keuze van de citaten zegt ook iets over de benadering van de auteur. Er wordt veel gebruik gemaakt van de Bijbelboeken waarvoor een stijl met sterke retoriek werd gebruikt. In deze teksten wordt plechtig en overdadig taalgebruik niet geschuwd en worden vaak lange zinnen gebruikt. De citaten ondersteunen het idee van een superieure man. Een voorbeeld is Efeziërs 5:22-24: "Gij vrouwen, weest aan uw mannen onderdanig, gelijk aan den Heere; want de man is het hoofd der vrouw, gelijk ook Christus het hoofd van de gemeente is; en hij is de behouder des lichaams. Daarom, gelijk de Gemeente aan Christus onderdanig is, alzo ook de vrouwen aan haar eigen mannen in alles."⁷² ⁷³ Wanneer het om het huwelijksverbond gaat haalt hij het volgende citaat aan: "Gij mannen, hebt uw eigen vrouwen lief, gelijk ook Christus de Gemeente liefgehad heeft, en zichzelf voor haar heeft overgegeven; opdat hij haar heiligen zou, haar gereinigt hebbende met het bad des waters door het woord; (..) Alzo zijn de mannen schuldig aan hun eigen vrouwen lief te hebben, gelijk hun eigen lichamen. Die zijn eigen vrouwe liefheeft, die heeft zichzelf lief. (..) En zij zullen tot een vlees wezen."⁷⁴ ⁷⁵

Het centrale thema van dit Bijbelboek is dat de redding van de gelovige ligt in de verbondenheid met Christus. De kerk wordt constant beschouwd als het lichaam van Christus en er is behoefte aan eenheid onder de christenen. Het ligt voor de hand dat Brathwaite bewust voor dit soort passages heeft gekozen omdat hij weet dat de lezer zodanige Bijbelkennis heeft, dat hij de achterliggende boodschap zal begrijpen. Ook ziet hij het mogelijk als zijn plicht om een oproep tot eenheid te doen. Met de keuze voor Timoteus geeft hij de lezer de boodschap zich aan de overgeleverde leer te houden, omdat dit boek vol staat met richtlijnen voor leidinggevendens binnen de christelijke gemeenten. Ook het boek Spreuken biedt (soms cryptische) richtlijnen. Het boek Hebrëënen is gericht op het voorkomen van afvalligen binnen het christelijke geloof.⁷⁶

---

⁷² Ef. 5:22-24.

⁷³ De Bijbelteksten in vertaling zijn ontleend aan *de Nederlandse Statenvertaling* (1637), gevonden op <http://bijbel.coac.nl/bijbel/>, geraadpleegd op 18 december 2010, 14.18 uur.

⁷⁴ Ef. 5: 25-26,28,31.

⁷⁵ Richard Brathwaite, *The English gentleman* 154.

⁷⁶ *Ibidem*, 154; 258.

Opvallend punt is dat er in *The gentlewomens companion* zeer weinig Bijbelcitaten voorkomen. Pas op bladzijde 140 staat een verwijzing naar Prediker 37:30, gevolgd in de rest van de tekst door nog een paar citaten uit hetzelfde boek en uit Spreuken. Het gebrek aan Bijbelcitaten wordt vervangen door extra verzen in rijm. Zelfs de korte samenvatting is in een vers van acht regels geschreven. Bij het 'mannenboek' worden op de voorpagina van het boek illustraties gegeven die de hoofdthema's laten zien. Deze illustraties worden verduidelijkt met Latijnse termen. Voor vrouwen zijn de illustraties op de voorpagina gebaseerd op hetzelfde idee, maar hierbij worden alleen Engelse termen gebruikt. Hieruit kan worden afgeleid dat Brathwaite niet van vrouwen verwacht dat zij Latijn kunnen lezen. Dit idee wordt gesterkt door het feit dat er in de rest van *The gentlewomens companion* ook amper Latijnse citaten voorkomen. Wanneer dit wel gebeurt, wordt het citaat vertaald in het Engels.

Een ander verschil is dat het boek voor vrouwen veel korter is, maar dat de inhoudsopgave veel uitgebreider is dan voor de mannen. Elke paragraaf wordt met een kernzin samengevat. De paragrafen zijn voor vrouwen veel korter gehouden, waardoor er meer onderdelen in de inhoudsopgave beschreven moeten worden. Een verklaring hiervoor kan zijn dat Brathwaite vrouwen niet in staat acht langere paragrafen te lezen. Mannen zouden volgens dat idee een langere concentratieboog hebben.⁷⁷

Richard Allestree maakt ook veel gebruik van Bijbelcitaten. Niet voor niets geeft hij in de titel van zijn boeken een verwijzing naar de menselijke roeping ten aanzien van God. Zijn religieuze inval is niet verrassend, omdat hij als kapelaan voor de Engelse koning werkte en daarvoor als kanunnik en als stadslector te Oxford.⁷⁸ De volgende Bijbelboeken zijn favoriet: Korinthiërs, Job, Prediker, Jeremia en Klaagliederen. *The gentlemans calling* staat vol met citaten uit deze boeken. Hiermee roept Allestree de lezer op om de eenheid binnen de christelijke gemeenschap te bewaren (Korinthiërs), wil hij hem moreel besef bijbrengen (Job en Prediker) en smeekt hij de lezer zijn adviezen aan te nemen (Jeremia). De gekozen Bijbelboeken zijn poëtisch en bevatten veel beeldspraak. Jeremia en Klaagliederen bevatten bovendien een klagende en smekende toon. Deze boodschap brengt Allestree ook in zijn boek over en hij maakt gebruik van dezelfde stijl.⁷⁹ Overigens geeft Allestree ook in *The*

---

⁷⁷ Richard Brathwaite, *The English gentlewomen* passim.

⁷⁸ <http://www.ccel.org/a/allestree/>, Christian classics ethereal library, geraadpleegd 4 juni, 11.51 uur.

⁷⁹ Richard Allestree, *The gentlemans calling*, bijv. v1; v5; v8-v9.

ladies calling veel Bijbelcitaten. Opvallend aan deze tekst is de inleiding. Hierin geeft de schrijver zijn mening over de waarde van vrouwen. Hij meent dat de wereld een onjuiste inschatting van vrouwen maakt. Met een aantal argumenten toont Allestree aan dat een vrouw meer zelfvertrouwen mag hebben. Vrouwen hebben van God evenveel mogelijkheid tot 'nobeles' verrichtingen verkregen. Uit de geschiedenis blijkt dat vrouwen meer dan eens grote invloed hebben uitgeoefend op belangrijke veranderingen in de wereld. Zonder vrouwen zouden kinderen een essentieel deel van hun educatie missen. Bovendien, zo geeft Allestree aan, zei Plato al dat het succes van een republiek afhing van een goed draaiende familie die aan het hoofd stond, waarbij de vrouw onmisbaar was. Hoewel vrouwen minder intellect hebben dan mannen, wat overigens het gevolg is van een jarenlange achterstand op het gebied van educatie, zijn ze voor de rest niet minder. Allestree sluit dit punt af door zijn mening te ondersteunen met een citaat uit Galaten (3:28): "Daarin is noch Jood noch Griek, daarin is noch dienstbare noch vrije; daarin is geen man en vrouw; want gij alleen zijt een in Christus Jezus."⁸⁰ De Bijbel helpt de auteur om het centrale begrip van gehoorzaamheid door te laten dringen. In nagenoeg alle citaten komt wordt gewezen op een vorm van ontzag, trouw of verdraagzaamheid. Deze gevoelens moet getoond worden aan God, maar ook aan de partner en de ouders.⁸¹

In deelvraag één werd al gesteld dat er veel gebruik wordt gemaakt van Latijnse en Griekse citaten. Hierbij gaat het niet om de minste bronnen. Beroemde schrijvers en filosofen als Seneca, Plutarchus, Homerus, Socrates en Aristoteles worden aangehaald. Logischerwijs valt hieruit af te leiden dat filosofie en poëzie belangrijk werden gevonden. Tevens werd dus van de lezer verwacht dat hij op de hoogte was van deze 'kunsten'. De ene auteur maakt meer gebruik van de klassieke talen dan de ander. Henry Peacham en Richard Brathwaite zijn liefhebbers. Brathwaite verwacht, althans in het geval van mannen, dat de lezer zelf kennis van Latijn heeft, want hij geeft over het algemeen geen vertaling.⁸²

---

⁸⁰ Richard Allestree, *The ladies calling* v8.

⁸¹ Richard Allestree v4-v8.

⁸² Henry Peacham, v1 en bijvoorbeeld Richard Brathwaite, *The English Gentleman* 155.

Stijl en benadering

In alle boeken wordt veel gebruik gemaakt van poëzie (soms in rijm) en stijlfiguren als chiasmen (kruisstellingen) en vormen van beeldspraak. Een voorbeeld van een chiasme zal hier gegeven worden uit het boek van Hannah Woolley: “Take not, nor be taken.”⁸³ Hetzelfde boek leent zich ook voor het tonen van herhaling in zinsopbouw en ritme: “The eye is the harbinger, but the heart is the harbourer.”⁸⁴, “Portion may wooe a wordling, proportion a youthful wanton.”⁸⁵ Woolley maakt erg vaak gebruik van stijlfiguren, bekende uitdrukkingen en verzen (in rijm). Ook schrijft ze korte alinea’s.

Richard Brathwaite schreef in *The gentlewomens companion* het hele nawoord in de vorm van een gedicht in gekruist rijm. Ook in de hoofdtekst worden korte versjes in rijm gebruikt, waarschijnlijk omdat op die manier een regel beter wordt onthouden. De beeldspraak bestaat vooral uit vergelijkingen en metaforen.⁸⁶ Verder wordt er vaak gebruik gemaakt van herhaling in de opbouw van zinnen en lijken teksten soms kandidaat-clichés te zijn. Josiah Dare maakt hier vaak gebruik van: “To promise and not to perform, is to do a lye” en “Promises are debts, and debts are sins, if we never pay them.”⁸⁷ Dit alles leidt tot sierlijk taalgebruik met terugkerend ritme in de zinnen. Een opvallend aspect bij Brathwaite is een tweemaal terugkerend element bij de opmaak van de bladzijde. Hierbij vormt de schrijver de tekst aan het einde van een hoofdstuk in een driehoek met de punt omlaag, in de vorm van een V.⁸⁸

De adviezen die worden gegeven, zijn ook toegepast in de tekst zelf. Het tonen van respect en bescheidenheid wordt sterk aanbevolen. Om te laten zien dat deze adviezen de moeite waard zijn of om te tonen hoe deze begrippen kunnen worden toegepast, toont de schrijver in zijn tekst ook voortdurend respect en stelt hij zich bescheiden op ten opzichte van de lezer. Een goed voorbeeld is de afsluiting van het voorwoord of de gehele tekst. De auteurs eindigen vrijwel altijd met ‘ever yours’ of een variant daarop. Philomusus zegt in zijn inleiding dat de lezer zijn ‘temperament’ over moet halen “om dit boek tot zijn toegewijde dienaar te maken, en het te eren met je voorkeur”. Voor de schrijver zal dat namelijk “de hoogste aardse vorm van geluk betekenen”. Ondanks deze respectvolle manier van

---

⁸³ Hannah Woolley, *The gentlewomens companion* (1694) 41.

⁸⁴ Hannah Woolley 88.

⁸⁵ Ibidem, 88.

⁸⁶ Richard Brathwaite, *The gentlewomens companion*, bijv. 108.

⁸⁷ Josiah Dare, 50.

⁸⁸ Richard Brathwaite, *The gentlewomens companion* v7; 128.

benaderen zijn de auteurs het erover eens dat een man of vrouw deze adviezen echt nodig heeft. De lezer heeft een goede basis door zijn educatie maar zal na het lezen van het betreffende boek pas echt goed voor de dag kunnen komen.⁸⁹ De boeken waarin voorbeeldconversaties of voorbeeld-brieven worden gegeven, geven niet alleen alternatieven om de lezer zijn welsprekendheid te laten blijken. Zij bevatten ook een visie op de rol van de man en de vrouw en hun positie ten opzichte van elkaar.

Philomusus betuigt zijn liefde voor schone taal en ziet dat als een kunst. Hij wil graag anoniem blijven, maar geeft met zijn pseudoniem aan dat hij liefhebber (*philos*) is van de *musica*. De *musica*, ook wel harmonieleer, is onderdeel van het quadrivium van de *artes liberales*. Deze 'vrije kundigheden' werden oorspronkelijk onder de naam *artes* tot scholingsprogramma gestandaardiseerd in de eerste eeuw voor Christus. Indertijd bestonden er negen disciplines, maar in de loop der eeuwen vielen er twee af, zodat er in de late Oudheid zeven *artes liberales* waren overgebleven. In de Karolingische tijd ging men de kundigheden onderverdelen in twee groepen: onder het *trivium* vielen de vakken die met het gesproken en geschreven woord te maken hadden, terwijl het *quadrivium* de verzamelnaam was voor de wiskundige vakken. Samen met de *ethica* en zouden de *artes* het wetenschappelijk terrein van de middeleeuwse universiteiten vormen.⁹⁰ De schrijver laat met het pseudoniem Philomusus zien dat hij klassiek geschoold is. Bovendien blijken hieruit de didactische bedoelingen van zijn tekst. Met het geven van tips voor conversaties laat hij zien dat hij *eloquentia* (welsprekendheid) belangrijk vindt en dat hij kenner is van de dialoog als kunstvorm. In Woolley's *Gentlewomen's companion* wordt ook de dialoogvorm gepresenteerd. In dit geval zijn het deels pastorale dialogen: een soort herderspoëzie dat vreugde en zorgeloosheid insinueert.⁹¹

Verschillende literaire genres komen dus aan bod. Het lijkt erop dat er voor mannen vaker voor een lang betoog wordt gekozen en dat voor vrouwen de tekst compacter en eenvoudiger wordt gehouden. Soms wordt voor vrouwen een meer familiale toon gebruikt, zoals in het geval van het anonieme receptenboek.⁹² Toch is dit geen algemene regel. Het wel of niet gebruiken van klassieke talen is wel een duidelijk verschil. In het geheel wordt er

---

⁸⁹ Philomusus, *The academy of complements* v2-v5.

⁹⁰ Wim Blockmans en Peter Hoppenbrouwers, *Eeuwen des ondersheids. Een geschiedenis van middeleeuws Europa* (3^e druk; Amsterdam 2006) 332.

⁹¹ Woolley, 248.

⁹² Anoniem, *A closet for ladies and gentlewomen*, bijv. 1.

voor vrouwen niet minder naar de Bijbel verwezen, maar er wordt wel vaker gebruik gemaakt van een verhaal in plaats van een (soms moeilijk te interpreteren) citaat. Er is geen eenheid onder de schrijvers wat betreft de benadering van beide geslachten. Blijkbaar zijn zij het niet eens over de kennis en de vaardigheden die aanwezig zijn bij mannen en vrouwen. Dit verschil uit zich in de manier waarop wordt geschreven. Het vele gebruik van stijlfiguren, rijmpjes, poezie en dialogen laat zien dat de schrijvers gebruik maken van het principe van *utile dulci*, oftewel lering en vermaak. Het nuttige wordt gecombineerd met het aangename. In het volgende hoofdstuk zal worden beargumenteerd in hoeverre het beeld uit de literatuur (hoofdstuk 1) is bevestigd door de bevindingen uit het onderzoek die in de afgelopen twee hoofdstukken naar voren zijn gebracht. Zonodig zal het beeld worden genuanceerd waar dat nodig is.

4. Aanpassing van het beeld van de 17de-eeuwse Engelse sociale orde na analyse van gedragsboeken

Uit de laatste woorden van het vorige hoofdstuk bleek al dat er geen overeenstemming bestaat over de verschillende benadering voor mannen en vrouwen. Hieruit volgt al dat het beeld dat uit de literatuur volgde moet worden genuanceerd. Er bestond niet één mening met betrekking tot de kennis en vaardigheden die aanwezig waren bij beide geslachten. Deze nuance zal worden toegelicht, maar eerst zullen de aspecten worden aangestipt die wel overeenkwamen.

De aandacht voor het humanisme en daarmee voor retoriek is duidelijk een belangrijk aspect. De invloed van teksten uit de klassieke oudheid hierbij was immens, zowel op inhoudelijk als op stilistisch vlak. Improvisatie wordt inderdaad gestimuleerd, niet alleen in de adviezen die worden gegeven maar ook doordat de auteurs vaak in hun eigen stijl de genoemde adviezen toepassen. De dialoogvorm wordt vaak gebruikt, net als een poëtische stijl en een respectvolle houding ten opzichte van de lezer. Dit blijkt ook uit de Academies of Complements die zijn bestudeerd. Hierin staan vaste formules en het principe van wederzijdse plichtpleging centraal. Reputatie en eer speelden een belangrijke, zo niet centrale rol in het vroegmoderne leven. Doordat dit aspect in deelvraag één al is uitgelegd, waren de resultaten in de andere deelvragen begrijpelijk. Dit element kwam heel goed overeen in beide onderdelen. Het verschil tussen een goede reputatie voor mannen en voor vrouwen was een belangrijk punt in de samenleving en had veel invloed op ieders rol binnen het huwelijk. Dit alles wijst op een bewuste omgang met taal in de omgang met andere mensen. Het belang van het rationeel handelen is terug te zien in de gewenste omgang tussen mannen en vrouwen. Een ander onderdeel komt ook duidelijk in alle hoofdstukken naar voren. Dit is de combinatie tussen het gebruik van de Bijbel en van teksten van klassieke auteurs. Dit kenmerk van het humanisme is sterk aanwezig in de vroegmoderne Engelse literatuur. Hierbij is inderdaad ook gebleken dat vrouwen niet werden geacht klassieke talen te kennen, aangezien er voor hen geen teksten in het Latijn of Grieks worden aangehaald.

Wat betreft de benadering van vrouwen moet het beeld genuanceerd worden. Niet alle auteurs meenden dat vrouwen minderwaardig waren of het in ieder geval niet waard waren om lessen te krijgen op andere gebieden dan huishoudelijke taken en een

godsvruchtig leven. Dit wordt al bewezen door het feit dat er überhaupt boeken voor vrouwen werden geschreven. Wat wel klopt is dat van vrouwen niet werd verwacht kennis van klassieke talen te hebben. Verder bewijst het *gentlewomen* boek van Richard Allestree dat het idee dat vrouwen net zo goed geleerd en belangrijk in het openbare leven konden zijn al wel degelijk wortel had geschoten. Allestree geeft aan dat vrouwen onterecht zijn achtergesteld, omdat dat zij vaak grote invloed op de geschiedenis hebben gehad. Dat vrouwen minder intellectueel zijn, is slechts een gevolg van hun jarenlange achterstand op het gebied van educatie. Dit heeft echter niets te maken met gebrek aan intellectuele capaciteiten. Ook Hannah Woolley meende dat mannen en vrouwen in principe intellectueel gelijk waren. Richard Brathwaite prees vrouwen die beschikten over talenkennis en interesse hadden voor geschiedenis en literatuur. Er is ook geen consistente houding geconstateerd met betrekking tot de gedachte dat vrouwen minder kennis hebben van de Bijbel.

Het idee van vrouwenhaat is zeker overdreven. Er werden wel eens elementen van het stereotype (roddelaarster, afhankelijk, labiel, aanleg voor onzedigheid) aangestipt, maar over het algemeen heeft dit een spottende tint die lang niet altijd serieus is. Het beeld van de lustige en overspelige vrouw werd alleen gebruikt om lezeressen te laten zien hoe het niet moest. Dit beeld werd dus niet gepresenteerd als de standaardvrouw, want het was bedoeld als waarschuwing. Het beeld van de weduwe komt ook niet helemaal overeen. In de onderzoeksresultaten komt geen enkele keer iets voor over de voordelen van het weduwebestaan, terwijl dit wel goed naar voren kwam in de literatuur. Aan de hand van de bronnen die voor dit onderzoek bestudeerd zijn, kan deze nuancering dus nog niet worden overgenomen.

Samenvatting

In de zestiende eeuw kwam onder invloed van het humanisme de retoriek centraal te staan in educatie en sociale omgangsvormen. Volgens het idee dat het menselijke karakter vormbaar was, ontstond er een soort theatercultuur binnen de nieuwe hofcultuur. Improvisatie werd daarbij een belangrijk element. Dit alles had tot gevolg dat de retoriek ook binnen de educatie een vast onderdeel zou worden. Iedereen moest zichzelf kunnen presenteren, waarbij aanpassing aan de soort mensen om je heen en de situatie waar je je in bevond van belang was. Ook in de didactische teksten van de vroegmoderne tijd waren deze ideeën doorgedrongen. In dergelijke gedragsboeken werden manieren voorgeschreven opdat de lezer zich op de juiste manier kon presenteren. Een zogenaamde *gentleman* verkreeg deze status op basis van zijn positie in het web van sociale relaties. Status werd verkregen op basis van bepaalde deugden, eigenschappen en prestaties.

Een voorbeeld van vroegmoderne gedragsboeken zijn 'Academies of complements'. Hierin werden voornamelijk voorbeelden van brieven en conversaties geplaatst, zodat de lezer dit kon overnemen in het dagelijks leven. Wederzijds respect stond in deze teksten centraal.

Engeland was indertijd een zeer patriarchale samenleving. Hierbij hoorde ook een negatief stereotype van de vrouw. Het principe dat de man de norm was en de vrouw een afwijking van deze norm kwam voort uit zowel religieuze als medische ideeën. In de zeventiende eeuw kwam het, onder invloed van een aantal vrouwonvriendelijke wijzigingen in de wet, zelfs tot een vorm van *mysogenie*. Onzekere tijden leidden tot een angst voor wanorde en daarom werd geprobeerd ongehoorzame vrouwen onder de duim te houden.

Iedereen werd geacht te trouwen. Het protestantisme had hier grote invloed op. Binnen het huwelijk was de vrouw ondergeschikt aan haar man. Zij was financieel afhankelijk van hem en moest zich zonodig voor hem opofferen. Net als in de samenleving zelf speelde eer een grote rol in het huwelijk. De eer van de vrouw stond in directe verbinding met de reputatie van de man. Tevens werd de nadruk gelegd op het nut van een rationele beslissing bij het kiezen van een partner. Hiermee zou er meer kans zijn op een leven als metgezellen en dat was gewenst. Weduwen bezaten een lastige positie: eigenlijk werd verwacht dat zij zouden hertrouwen, maar steeds vaker kozen zij voor onafhankelijkheid.

Educatie verschilde ook voor mannen en vrouwen. Meisjes kregen thuis educatie en leerden hoogstens lezen en schrijven, jongens gingen naar school en kregen bijvoorbeeld ook klassieke talen en wiskunde. Van vrouwen werd ook niet verwacht dat zij meer nodig hadden in hun latere leven. Slechts enkelen meenden dat vrouwen meer educatie verdienden.

Bij het onderzoek naar gedragsboeken viel op dat er vaak gebruik wordt gemaakt van voorbeelden uit de Bijbel of teksten uit de Klassieke Oudheid. Dit deden auteurs om de teksten van een herkenbaar fundament te voorzien. Tevens speelde poëzie een grote rol, waarbij vaak een verband werd gelegd met liefde. Deugdzaamheid, rationaliteit, bescheidenheid en welsprekendheid zijn vaste elementen in alle bestudeerde literatuur, net als dankbaarheid aan God. Er wordt vanuit gegaan dat deze waarden al meegegeven zijn in de opvoeding.

Wat betreft de keuze voor een huwelijkspartner wordt geadviseerd om iemand te vinden die je gelijke is op het gebied van afkomst en morele waarden. Het is een rationele keuze. Een man doet er ook goed aan om eerst financieel afhankelijk te worden voor hij trouwt. Voor een vrouw is een goede reputatie erg belangrijk. Zij moet zich bescheiden opstellen en vooral niet het voorbeeld van slechte vrouwen volgen. Een vrouw heeft al snel afgedaan als zij zich door passie laat leiden, te licht met haar zeden omspringt en zich overgeeft aan de lust. Kuisheid is het grootste goed van de vrouw. Voor de man gaat het meer om grootse daden, beoordelingsvermogen, moed etc. Hij zal ook altijd het initiatief moeten nemen in de liefde. Dit gaat bijvoorbeeld door middel van brieven, waarin de schoonheid en deugdzaamheid van de vrouw wordt benadrukt. In dergelijke brieven mag alles sterk worden overdreven en veel bloemrijke taal worden gebruikt, zolang het allemaal maar respectvol blijft.

Wanneer het eenmaal tot een huwelijk is gekomen, bestaat er een vaste rolverdeling. De man is geboren om te werken en instructies te geven binnen zijn gezin. Zijn vrouw en kinderen gehoorzamen. De vrouw is namelijk onderdeel geworden van haar echtgenoots familie. Zij dient haar leven als het ware in dienst te stellen van het geluk van haar man. Haar terrein ligt binnen het huis, namelijk in de keuken en in de slaapkamer. Tekortkomingen in het huwelijk worden altijd op de vrouw afgeschreven. Voor zowel man als vrouw is het huwelijk de mogelijkheid om tot een gelukkig leven te komen. Hiervoor is echter wederzijdse

trouw, eerlijkheid en oprechtheid nodig. Wanneer dit wordt gebroken door bijvoorbeeld overspel, staat hiervoor de een zeer hoge straf. De huwelijkse trouw is daarom de leidraad voor het leven.

In het derde deel is gekeken naar de stijl waarin de gedragsboeken werden geschreven en de benadering van het lezerspubliek. Hierbij viel op dat er geen algemene aanspreekvorm bestond voor mannen en vrouwen afzonderlijk. Verder is gekeken naar het idee achter het gebruik van Bijbelcitatoren. De citaten droegen bij aan de boodschap die de auteur wilde overdragen en zorgde ervoor dat de lezer beter werd overtuigd van de gegeven adviezen. Belangrijk hierbij was dat Bijbelpassages vaak een sterke retoriek vertonen. Er werden vooral passages gekozen waarbij de nadruk lag op superioriteit van de man, verbondenheid met Christus, eenheid binnen de geloofsgemeenschap en moreel besef. Voor mannen werden citaten vaak in het Latijn gegeven, voor vrouwen gebeurde dit nagenoeg niet. Ook werd er bij vrouwen vaak voor gezorgd dat er kortere paragrafen werden gemaakt. In een enkel geval, zoals bij Richard Allestree, werd de Bijbel aangehaald om vrouwen juist meer zelfvertrouwen te geven. Maar meestal wordt voor vrouwen gehoorzaamheid en verdraagzaamheid benadrukt.

Citaten uit klassieke teksten zijn afkomstig van beroemde schrijvers als Seneca, Plutarchus, Homerus, Socrates en Aristoteles. Aandacht voor poëzie en filosofie hangt hier vaak mee samen. In alle teksten wordt veel gebruik gemaakt van beeldspraak, verschillende stijlfiguren en rijm. De beeldspraak bestaat vooral uit metaforen en vergelijkingen. Dit alles leidt tot sierlijk taalgebruik. Hier werd veel aandacht aan besteed. De klassieke teksten dienden zowel dienst als inhoudelijk als stilistisch voorbeeld.

Adviezen worden niet alleen voorgeschreven, maar ook gebruikt in de benadering van de auteur zelf. Dit wordt gedaan door op een respectvolle manier de lezer te benaderen en zich bescheiden op te stellen. Tevens worden er vaak voorbeeldconversaties of voorbeeldbrieven gegeven. Soms neemt een schrijver ook een pseudoniem aan waarmee hij zijn interesse voor klassieke talen en cultuur laat blijken. Tegelijkertijd werd het begrip *utile dolci* toegepast. Steeds wordt gezocht naar een combinatie van lering en vermaak. Ook dit komt uiteraard voort uit lessen van klassieke teksten.

Aan de hand van het onderzoek is ontdekt dat de visie die uit de literatuur naar voren kwam, moet worden genuanceerd. Er bestond in de zeventiende eeuw geen overeenstemming wat

betreft de verschillende benadering van mannen en vrouwen. Uiteraard komen er veel aspecten wel overeen, zoals de invloed van het humanisme en daarmee de retoriek. De betekenis van reputatie blijkt ook inderdaad een grote rol te spelen, net als het gecombineerde gebruik van de Bijbel en Klassieke teksten. Maar wat betreft de benadering van vrouwen bestaat er geen eenheid. Niet alle auteurs waren van mening dat vrouwen minderwaardig waren en het niet waard waren om lessen te krijgen over iets anders dan het huishouden en het opvoeden van kinderen. Dit bleek vooral uit een boek van Richard Allestree. Hij meende dat de vrouw onterecht weinig zelfvertrouwen had. Andere auteurs waren minder positief over het potentiële intellect van vrouwen, maar zelfs onder hen was er niet altijd volledige overeenstemming. Het lijkt daarom overdreven om te opperen dat er vrouwenhaat heerste. Ook wat weduwes betreft komen de resultaten niet overeen met de literatuur. De voordelen van het weduwebestaan worden niet genoemd in de hier gebruikte gedragsboeken.

Conclusie

Voor de conclusie van dit onderzoek wordt allereerst teruggekeerd naar de hoofdvraag:

Welke constructies van mannelijkheid en vrouwelijkheid doen zich voor in 17^e eeuwse Engelse gedragsboeken en hoe kunnen die vanuit sociaalhistorisch perspectief verklaard worden?

Het onderzoek naar gedragsboeken leverde regelmatig vrij voorspelbare resultaten op, maar leidde soms ook tot nieuwe inzichten. De constructie van mannelijkheid berustte op de reputatie die de man voor zichzelf had verworven. Ieder mens kon zelf invloed uitoefenen op zijn of haar reputatie, dankzij de invloed van de retoriek op de vroegmoderne samenleving. Het menselijke gedrag was vormbaar, afhankelijk van de situatie waarin een persoon zich bevond. Vanuit de maatschappij werd de man opgedragen om een deugdzaam leven te leiden. Zijn eer was zijn grootste goed. Voor mannen was eer een kwestie van fysieke moed, betrouwbaarheid, seksuele verovering en de kuisheid van vrouwelijke familieleden. Voor vrouwen bleef eer beperkt tot het behouden van haar kuisheid. Deze constructies stonden in verband met het patriarchale karakter van de zeventiende eeuwse samenleving. De invulling die hieraan werd gegeven verschilde echter nogal. Dit bleek uit het onderzoek met gedragsboeken. Gezien het feit dat de mening van auteurs over de constructie van vrouwelijkheid nogal verschilde, mag worden aangenomen dat er geen uniforme mening over dit onderwerp bestond. De constructie van mannelijkheid lijkt wel een gegeven feit, in alle bestudeerde boeken komt een vergelijkbaar patroon voor wat betreft het verwachtingspatroon bij mannen.

De verschillen in de constructie van vrouwelijkheid bestaan bijvoorbeeld in visies op benodigde educatie. De maatschappij legde vrouwen een beperkte educatie op, bestaande uit lezen en (eventueel) schrijven. Dit valt terug te voeren op de verwachting van vrouwen gedurende hun verdere. Met huishoudelijk werk als doel was het niet van belang om klassieke talen of andere aanvullende vakken te leren. Een afwijkende mening doorbrak dus een deel van dit verwachtingspatroon.

De belangrijkste oorzaken van de constructies van mannelijkheid en vrouwelijkheid zijn verspreid over het gehele onderzoek langsgekomen. De opkomst en verspreiding van het

humanisme, met daarbij de aandacht voor teksten uit de klassieke oudheid, speelde een rol. Dit bleek uit de toepassing van typisch klassieke stijlfiguren, voorbeelden uit de Griekse en Romeinse Oudheid en de nadruk op het aanleren van manieren. De sterke invloed van het christendom, met daarbinnen de opkomst van het protestantisme, was ook van groot belang. Dit komt voortdurend terug in gedragsboeken in de vorm van het benadrukken van christelijke deugden, het aanhalen van Bijbelteksten en het beschouwen van het huwelijk als het ultieme menselijke doel. Verder wordt ook een deel bepaald door sociaaleconomische factoren en gewoontes in de vroegmoderne Engelse cultuur. Het patriarchale aspect in de samenleving werd toegepast in het gezin, waardoor de man gezien werd als leider van het huis. Afwijkende factoren werden beschouwd als een bedreiging voor de sociale orde en werden in gedragsboeken gebruikt ter waarschuwing van de lezer. Hierbij kan worden gedacht aan ongehoorzame, onkuise of loslippige vrouwen.

De verwachtingen die werden geschept, waren goed doorgedrongen in alle delen van de maatschappij. Het onderwijs is hier een goede afspiegeling van. Alle genoemde onderdelen komen ook terug in de gedragsboeken die bestudeerd zijn. Toch wagen auteurs het soms om een afwijkende mening te geven op enkele punten. Hierbij gaat het meestal om de constructie van vrouwelijkheid. Er waren wel voorstanders van breder onderwijs voor vrouwen, voor het idee dat het intellect voor de vrouw niet minder was en voor een herbezinning van het beeld van de vrouw. Dit zijn mogelijk de eerste scheurtjes in het de constructie van de vrouw als minderwaardig mens. In de literatuur komt dit nog maar weinig naar voren en wordt zelfs nog gesproken van misogynie, maar uit de gedragsboeken blijkt dat die gedachte is overdreven. Vrouwen werden wel op waarde geschat, al is het waar dat dit door de meerderheid nog niet werd onderschreven. Dat is ook de reden waarom er nog geen veranderingen waren doorgevoerd op juridisch en politiek gebied. Juridisch gezien had de vrouw eigenlijk geen poot om op te staan. Als zij getrouwd was lag zij wettelijk in handen van haar man. In die zin werd de vrouw nog steeds minderwaardig gehouden. Niet eerder dan dat er verandering werd aangebracht op dit gebied, zou de constructie van vrouwelijkheid pas echt veranderen.

Ik wil benadrukken dat de gedragsboeken inderdaad in grote lijnen de maatschappelijke regels presenteren. Deze regels komen overeen met de informatie uit algemene literatuur over de vroegmoderne tijd. Ik denk wel dat gedragsliteratuur hiernaast iets extra's kan tonen. In enkele primaire bronnen worden meningen gepresenteerd die niet

helemaal meer stroken met de heersende moraal. Als heersende moraal beschouw ik dan de regels van het discours die volgens de literatuur het leven van mensen bepaalde. In gedragsboeken zijn langzaamaan kleine afwijkingen te zien op deze heersende moraal. Omdat dit meer dan drie eeuwen geleden is, kan ik nu zeggen dat dit een voorbode lijkt van latere maatschappelijke veranderingen. Hiermee wordt bevestigd dat gedragsliteratuur zowel descriptief als prescriptief werkt. Deels laten de bronnen zien hoe de gevestigde orde eruit ziet, deels bieden zij een opening voor nieuwe meningen. Honderd jaar later bijvoorbeeld zal de maatschappij veranderd zijn en gedragsboeken hebben hier een bijdrage aan geleverd. Constructies van mannelijkheid en vrouwelijkheid zijn een uitstekend voorbeeld van dit soort verandering. In de zeventiende eeuw overheerste het idee van een op alle gebieden ondergeschikte vrouw, maar in gedragsboeken zijn al kleine scheurtjes te ontdekken in dit beeld. In de inleiding en het eerste hoofdstuk gaf ik aan dat emancipatorische ideeën wat betreft vrouwen pas in de achttiende eeuw doordrongen in de maatschappij. Dit komt overeen met de ontwikkeling die ik hierboven beschreef.

Bibliografie

Primaire bronnen:

- Anoniem, *A closet for ladies and gentlewomen. or, The art of preserving, conseruing, and candying With the manner hovve to make diuers kinds of syrups: and all kind of banqueting stuffes. Also diuers soueraigne medicines and salues, for sundry diseases.* (1608)
- William Phiston, *The schoole of good manners: or, A new schoole of vertue teaching children and youth how they ought to behaue themselues in all companies. Also the manner of seruing and taking vp a table. With diuers godly prayers for mornings and euenings; and certaine new graces: very necessarie to be vsed both of old and young. Newly corrected and augmented.* (1609)
- Henry Peacham, *The compleat gentleman fashinging him in the most necessary and commendable qualities concerning minde or bodie that may be required in a noble gentleman* (1622)
- Richard Brathwaite, *The English gentleman containing sundry excellent rules or exquisit observations, tending to direction of every gentleman, of selecter ranke and qualitie; how to demeane or accommodate himselfe in the manage of publike or private affaires* (1630)
- Richard Brathwaite, *The English gentlewoman, drawne out to the full body expressing, what habelliments doe best attire her, what ornaments doe best adorne her, what compliments doe best accomplish her* (1632)
- Philomusus, *The academy of complements Wherein ladyes, gentlewomen, schollers, and strangers may accomodate their courtly practice with most curious ceremonies, complementall, amorous, high expressions, and formes of speaking, or writing. A work perused and most exactly perfected and most exactly perfected by the author with additions of witty amorous poems. And a table expounding the hard English words* (1640)
- Richard Allestree, *The gentleman's calling* (1660)
- Charles Sackville Dorset, Earl of Kent, *The new academy of complements erected for ladies, gentlewomen, courtiers, gentlemen, scholars, souldiers, citizens, country-men, and all persons of what degree soever, of both sexes : stored with variety of courtly and civil complements, eloquent letters of love and friendship : with an exact collection of the newest and choicest songs a la mode, both amorous and jovial / compiled by L.B., Sir C.S., Sir W.D. and others, the most refined wits of this age* (1669)
- Richard Allestree, *The ladies calling* (1677)
- Hannah Woolley, *The gentlewomans companion; or, A guide to the female sex containing directions of behaviour, in all places companies, relations, and conditions, from their childhood down to old age: viz. As, children to parents. Scholars to governours. Single to servants. Virgins to suitors. Married to husbands. Huswifes to the house. Mistresses to servants. Mothers to children. Widows to the world. prudent to all. With letters and discourses upon all occasions. Whereunto is added, a guide for cook-maids, dairy-maids, chamber-maids, and all others that go to service. The whole being an exact rule for the female sex in general* (1675)

Josiah Dare, *Counsellor Manners, his last legacy to his son enriched and embellished with grave adviso's, excellent histories, and ingenious proverbs, apologues, and apothegms* (1694)

Secundaire bronnen:

- Adams, Tracy, "Noble, wyse and grete lordes, gentilmen and marchauntes." Caxton's prologues as conduct books for merchants', in: *Parergon* 22 (2006), 53-76.
- Beard, Geoffrey, *The complete gentleman: five centuries of aristocratic life* (New York 1993).
- Blockmans, Wim en Peter Hoppenbrouwers, *Eeuwen des onderscheids. Een geschiedenis van middeleeuws Europa* (3^e druk; Amsterdam 2006).
- Bryson, Anna, *From courtesy to civility: changing codes of conduct in early modern England* (Oxford 1998).
- Charlton, Kenneth, *Women, religion and education in early modern England* (Londen 1999).
- Classen, Christoph, 'Qualitative Diskursanalysen', in: Klaus Arnold etc., *Kommunikationsgeschichte. Positionen und werkzeuge. Ein diskursives Hand- und Lehrbuch*.
- Dwyer Amussen, Susan, *An ordered society: gender and class in early modern England* (Oxford 1988).
- Erickson, Amy Louise, *Women and property in early modern England* (Londen 1993).
- Fletcher, Anthony, *Gender, Sex and subordination in England 1500-1800* (Londen 1995).
- Greenblatt, Stephen, *Renaissance self-fashioning. From More to Shakespeare* (Chicago 1980).
- Laurence, Anne, *Women in England 1500-1760. A social history* (Londen 1994).
- Matchinske, Megan, *Writing, gender and state in early modern England. Identity formation and the female subject* (Cambridge 1998).
- Mendelson, Sara en Patricia Crawford, *Women in early modern England* (Oxford 1998).
- Michel, Robert H., 'English attitudes towards women 1640-1700', *Canadian journal of history* 8 (1978) 35-60.
- Prior, Mary ed., *Women in english society 1500-1800* (Londen 1986).
- Ruggiu, François-Joseph, 'Extraction, wealth and industry: The ideas of noblesse and of gentility in the English and French Atlantics (17th-18th centuries)', *History of European ideas* 34 (2008) 444-455.
- Todd, Barbara J., "The remarrying widow: a stereotype reconsidered", in: Mary Prior, *Women in English society 1500-1800* (Cambridge 1985) 55-83.
- Wiesner-Hanks, Merry E., *Women and gender in early modern Europe* (Ashgate 2008).
- Wilcox, Helen, *Women and literature in Britain 1500-1700* (Cambridge 1996).

Website's

- <http://bijbel.coac.nl/bijbel/>. De online Nederlandse Statenvertaling.
- <http://www.ccel.org/a/allegree/>, Christian classics ethereal library.